

**НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ
ДЕПАРТАМЕНТ АРХЕОЛОГИЯ**

Емилия Митрофанова Ценова

**ПРОСТРАНСТВО И ФУНКЦИОНАЛНИ АСПЕКТИ НА
ЦЕНТРАЛНИЯ ГРАДСКИ ПЛОЩАД В ДОЛНА МИЗИЯ И
ТРАКИЯ В ГРАНИЦИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ
(I - III ВЕК)**

АВТОРЕФЕРАТ

**на дисертация за присъждане на
образователна и научна степен „Доктор”**

София 2014

**НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ
ДЕПАРТАМЕНТ АРХЕОЛОГИЯ**

Емилия Митрофанова Ценова

**ПРОСТРАНСТВО И ФУНКЦИОНАЛНИ АСПЕКТИ НА
ЦЕНТРАЛНИЯ ГРАДСКИ ПЛОЩАД В ДОЛНА МИЗИЯ И ТРАКИЯ
В ГРАНИЦИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ
(I - III ВЕК)**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на
образователна и научна степен „Доктор”

**Научен ръководител:
доц. д-р Сергей Торбатов**

**Рецензенти:
проф. д.и.н. Людмил Гетов
доц. д-р Петър Балабанов**

Ариадна 93

Дисертацията е обсъждана и предложена за защита на заседание в разширен състав на департамент Археология в НБУ от 19.02. 2014 г.

Дисертационният труд се състои от два тома. Първият съдържа увод, три глави, заключение и списък на използваната литература, с общ обем от 422 стр. Вторият е с приложения: таблици, карти, планове, снимки, графични реконструкции, с общ обем от 212 стр.

Публичната защитата на дисертационния труд ще се състои на заседание на научното жури на2014 г. от часа в зала....., корпус на НБУ

Материалите по защитата са на разположение в Магистърски факултет на НБУ, София, ул. Монтевидео 21, корпус I, офис 103.

Изборът на темата: „Пространство и функционални аспекти на централния градски площад в Долна Мизия и Тракия в границите на Съвременна България I-III век” е индивидуален акт, който се обуславя от следните основни причини: ●липса на специализирано изследване ●значимост на проблема ●натрупване на голямо количество емпиричен материал.

УВОД

1. 1. ЦЕЛ И ЗАДАЧИ, ГЕОГРАФСКА И ХРОНОЛОГИЧНА РАМКА, МЕТОДИ И СТРУКТУРА

Целта на настоящия дисертационен труд е да представи цялостно и обобщено изследване, основаващо се на наличната информация относно пространственото оформление и функционалните аспекти на централния градски площад в римските провинции Долна Мизия и Тракия през епохата на Принципата. Реализирането ѝ постигам чрез решаването на изследователски задачи, основните от които са: ●систематизация и обобщаване на многобройния археологически, епиграфски и нумизматичен материал, свързан с темата ●изследване особеностите на площадните комплекси в градовете, за които има материали, резултат основно от археологически проучвания ●изследване на площада като средище на политически, социално-икономически, религиозни и културно-развлекателни дейности ●изясняване на общите закономерности и специфични особености на централния градски площад в градовете на Долна Мизия и Тракия.

В териториален аспект трудът съвпада с границите на провинциите Тракия и Долна Мизия, която е обособена в източната половина на бившата провинция Мизия след нейното разделяне по военно-политически съображения в 86 г. сл. Хр. Предвид липсата на изследване на централната част на градовете на територията на съседните държави е наложено ограничение съобразно съвременните граници на Р. България.

В хронологичен аспект рамките на дисертационния труд обхващат периода от основаването на римските провинции Мизия и Тракия през първата половина на I век сл. Хр. до началото на епохата на Домината, белязан от управлението на император Диоклециан (284-305). От гледна точка на политическия строй и държавната организация това е времето на Принципата.

В дисертацията, съобразно необходимостта от научен анализ са използвани следните основни методи: класификационен; сравнителен; интердисциплинарен; статичен и динамичен. Под внимание са взети съвременни недеструктивни и дистанционни методи.

2. ИЗВОРИ И ИСТОРИОГРАФИЯ

Сред ползваните изворни данни, на които се основавам са паметниците на материалната култура и писмените източници. Към първите отнасям откритите археологически находки, включително и монетните, даващи информация по темата. От писмените документи вземам под внимание исторически и литературни съчинения, надписи, пътеводители, карти, трудове по урбанизъм и др. Цитирам епиграфски паметници, които предоставят сведения за градоустройството, архитектурата и организацията на обществото. Посредством тях допълвам липсващи археологически данни за централната градска част.

Към историографията е посочена използваната основна литература на наши, както и трудове на чужди учени. Освен колониите Ескус и Деултум, полисите Никополис ад Иструм, Марцианопол, Сердика, Пауталия, Филипопол и Августа Траяна от територията на Долна Мизия и Тракия, са представени детайли от изследвания на площи в над 140 градове на западноевропейски, северноафрикански и малоазийски провинции на Римската империя. Място имат резултатите от провежданите регулярни археологически разкопки в споменатите осем градски центрове. Използвани са специализирани сайтове с информация по изследваната проблематика, както и сайтове на чужди библиотеки, притежаващи електронни издания на списания и книги.

В изясняването на пространството и функционалните аспекти на централния градски площад са приложени проучвания от десетки монографии, студии и статии от български и чужди автори. За всеки непредубеден изседовател обаче е ясно, че разработването на темата е в известна зависимост от наличната в библиотечния фонд на Р. България литература.

I. УРБАНИЗАЦИЯ И ТИПОВЕ ГРАДСКИ ЦЕНТРОВЕ В РИМСКИТЕ ПРОВИНЦИИ ДОЛНА МИЗИЯ И ТРАКИЯ

I.1. УРБАНИЗАЦИЯ

Урбанизацията е процес, свързан с появата и развитието на градовете и утвърждаването на градската форма на живот. В нея отделните учени влагат различно съдържание в зависимост от позицията, през която я разглеждат. С. Pdefonso я възприема като "наука за пространствена организация на градовете". Според L. Wirth "урбанизмът е начин на живот", F. Kolb дефинира комплекс от черти, които определят едно селище за град, а M. Weber приема, че за градско общество е необходима фортификация, пазар, съдебна автономия, относителна форма на сдружаване, поне частично самоуправление. За M. Тачева градът е "център, в който се осъществява съсредоточаването, преразпределението и реализацията на принадлежния продукт", а всички останали функции (политическа, търговска, занаятчийска, културна и др.) са производни. Според Хр. Попов процесът на урбанизация има акценти, сред които:

начало; фактори за създаването на градовете; поселищен континуитет; особености на вътрешната организация и архитектурния облик и др.

Всеки от посочените автори свързва урбанизацията с града и градския начин на живот, като представя някои от неговите аспекти, а други игнорира. Без съмнение в процеса си взаимодействат физически субекти (пространствено развитие, градоустройство и архитектура, благоустрояване и др) и обществена дейност (икономическа, религиозна, културна, социална, политическа и др.).

Отделните изследователи отнасят протичането на урбанизацията в Долна Мизия и Тракия към различно начало и характеризират няколко етапа, като по проблема също няма единно становище. Я. Тодоров разграничава два етапа: единият обхваща I и II век сл. Хр. и се отличава с процъфтяване на градската цивилизация, а другият - III век, когато се очертават упадъчни явления. Според В. Велков етапите са също два, но рамкират епохата на Флавиите, отбелязана като начало на материален разцвет, и истински възход, отнесен към II век. По-различно възприемане на урбанизацията предлага М. Тачева, като поставя началото ѝ след Дакийските войни на император Траян и я определя като прелом към нова култура, който се извършва върху развили се стоково-парични отношения.

Очевидно е, че при представянето на особеностите на урбанизацията, както и изясняването на етапите ѝ посочените автори изхождат от различна позиция. Това наложи да използвам подход, който: **позволява** да бъде проследен процеса в неговото зараждане, развитие и упадък; **взема под внимание** факторите, които оказват влияние върху урбанизацията; **дава** по-пълна представа за градоустройството и архитектурата, посредством използването на статичен подход; **отразява** динамиката в измененията при всеки етап. С оглед на изясняване на дисертационната тема представям хода на урбанизацията и особеностите ѝ във връзка с централната градска част и съобразно с археологическите проучвания през последните десетилетия.

I.1.1. Урбанизационни процеси през I век

Урбанизационните процеси през I век са свързани със създаването на пътна мрежа от различни категории пътища, която да улесни развитието на стопанството и изграждането на селища. В Мизия на този етап няма градове, но възникват военни лагери и обслужващи ги канаби. Археологически сведения за обитаемост в централната част има единствено от Ескус. В Тракия Клавдий (41-54) основава колония Апри, а Веспасиан (69-79) – колония Деултум. През втората половина на I век също ветерани са настанени във Филипопол, Берое и Сердика, което води до промяна на провинцията и на облика на заварените селища. Археологическите изследвания, нумизматичният и епиграфският материал

отнесен към централната част на Филипопол, Деултум, Сердика, Пауталия и Никополис ад Иструм свидетелстват за зараждането на нова материална и духовна култура.

1.1.2. Урбанизационни процеси през II век

През II век урбанизацията придобива все по-широки размери. В Мизия император Траян (98-117) въздига Ескус в колония, а в Тракия основава Августа Траяна, Никополис ад Иструм, Марцианопол, Платинопол и Траянопол. Градско право е дадено на Сердика, Пауталия, Никополис ад Нестум, Топир и Анхиало. Противоречиво е мнението за принадлежността на Хадрианопол към градовете на Траян. При императора започва замяна на стратегиите с градски територии, обособени към полисния център. В градовете е приложен градоустроителен план и е поставено начало на интензивна дейност с акцент централната част.

Проучванията очертават динамичен строителен напредък при Хадриан (117-138). Към него може да бъде отнесено строителството и украсата на обществени сгради в Ескус, Никополис ад Иструм, Пауталия, Филипопол, Деултум. Реализираното общо планиране и оформянето на площадния комплекс на повечето от градовете е завършено при Антонин Пий (138-161). Следи от строителна и архитектурна дейност има в Никополис ад Иструм, Пауталия, Деултум, Одесос и Сердика.

В хода на урбанизацията в Никополис ад Иструм и Марцианопол се забелязва последователност на процесите по отношение на основаването, освещаването им и сеченето на монети. Наложената сигурност, лесните съобщителни връзки, търговията и нарастващата консумация променят облика на градовете, свидетелство за което са следите от улична мрежа, площадните комплекси, обществените постройки и елементите от архитектурната декорация в Никополис ад Иструм, Ескус, Филипопол, Августа Траяна, Пауталия, Сердика, Деултум и др. Изградените площадни комплекси не отстъпват по градоустройство и импозантност на много от площадите в градовете на останалите провинции.

От втората половина на II век има симптоми на несигурност. По времето на Марк Аврелий (161-180), поради нарастващата външна опасност и Маркоманските войни е предприето укрепване на някои градове, сред които Августа Траяна, Филипопол, Сердика, Пауталия. Макар и намалена строителна дейност в централната част отбелязват Сердика, Никополис ад Иструм, Августа Траяна, Марцианопол. При Марк Аврелий (и Каракала ?) (212-217) Нове, Дуросторум, Трезмис, Тропеум Траяни и Новиодунум от една страна поради преуспяващо развитие, а от друга поради несигурността в провинцията са превърнати в муниципии. По времето на Комод (180-192) строителството се активира, като са изградени представителни сгради и комплекси в Ескус, Никополис ад

Иструм, Филипопол. С края на II и началото на III век се свързва издигането на сгради в Сердика и Пауталия. Очертаващата се активност не носи белезите на възходящото градско развитие, познато от началото на II век, но отразява стопанската стабилизация в градовете. В общ план урбанизацията през II век се отличава със значителни размери, свидетелство за което са резултатите от археологическите проучвания, изобилието от официални надписи и нумизматичния материал.

I.1.1. Урбанизационни процеси през III век

През III век урбанизационните процеси имат особености, предопределени от външно-политическата обстановка в империята. Кратковременна строителна активност се очертава при Септимий Север (193-211), когато напредък отбелязват Пауталия, Одесос, Никополис ад Иструм, Август Траяна и Деултум. Развитие имат създадените при Марк Аврелий емпориони, които са нова селищна форма, свидетелстваща за нарушаване на основната роля на градовете. От управлението на Гордиан III (238-244) започват интензивни варварския нахлувания, при които са подложени на опустошения и грабежи градове и териториите им, сред които Сердика, Марцианопол, Филипопол, Ескус, Деултум. Последвалата строителна дейност в централната част има предимно ремонтно-възстановителен характер и не засяга общата ѝ композиция. Следи от нея се откриват при изследването на почти всички градове. През втората половина на века в Сердика, Никополис ад Иструм и Марцианопол се забелязва локално стопанско раздвижване. Общата тенденция обаче е към бавен и безвъзвратен упадък.

Освен динамиката на урбанизационните процеси, за изясняване особеностите на площадния комплекс от значение е типът градски център, който оказва влияние върху планово-композиционното ѝ изграждане.

I. 2. ТИПОВЕ ГРАДСКИ ЦЕНТРОВЕ

В периода I – III век обществено-икономическото развитие в Долна Мизия и Тракия достига до степен, в която наред със старите гръцки градове по Западнопонтийския бряг се създават и развиват нови. Изграждат се приоритетно по гръцки или латински образец, получават права, съобразени с дадения им от централната власт статут и им е предоставено вътрешно самоуправление и контрол над подвластната територия.

I.2.1. Заварени градски центрове

Заварените градски центрове, възникнали през VII – VI век пр. Хр., заемат западните брегове на Евксинския понт. Основаните колонии Истрос, Томи, Дионисопол, Одесос, Анхиало и Аполония в административно отношение са организирани по милетски, а Калатис и Месамбрия – по мегарски образец, като отликите са несъществени.

Епиграфските текстове дават сведения за запазване на административното им управление и през римския период. В този смисъл те са косвено доказателство за съществуването на сгради или канцеларии, предназначени за дейността им. Правомощията на булето и демоса са в пряка връзка с булевтериона. Косвено със сградата са свързани назначаваните от архонтите блюстителите на закона (номофилаки), данъчни пресметвачи (еклогисти), ковчезник (тамиас) и др., дейността на които изисква канцеларии.

В областта на данъчната система и фиска сред заетите лица са логиста, секретаря, финансовия контролър и касиера. Надпис от Месамбрия споменава за агораномии, които свикват търговците, за да се запишат в регистъра. Дейността, вероятно се извършва в канцелария в близост до охраняемата централна зона. От надписите е позната длъжност с полицейски функции (сипатег), местоположението на която е близо до булевтериона. На нейно разположение са подчинени пазачи (филаки), предназначени да охраняват пазара, градския съвет, крепостните стени.

С материални структури на предполагаемата агора могат да се свържат обществени организации и обединения в управленската, стопанската (синедиа или синергион), и религиозната сфера (тиас или спейра), които търсят обществена изява. Сведения за дейността на колегии има от Истрос, Томи, Дионисопол и др. Някои от тях са във вероятна връзка с откритите храмове на Дарзалас, Асклепий и Хигия в Одесос. Проучените в полиса палестри към императорските терми предполагат обучение и възпитание на гимназиарси, подпомагани от агонотети и панегириарси.

Без съмнение нуждите на отделните длъжности, които са от важно за града значение изискват изграждането на подходящи обществени и култови сгради и канцеларии, които следва да са в района на агората, аналогично на метрополиите. Запазената с малки изменения уредба дава основание да се допуска ограничено римско влияние и върху градостроителството.

1.2.2. Новоосновани градски центрове с гръцка уредба

Новоосновените градски центрове с гръцка уредба възникват след създаването на двете провинции. Многобройни са сведенията за градското управление на Сердика, Филипопол, Пауталия, Никополис ад Иструм, Анхиало и Августа Траяна. Дейността на булето и демоса е свързана с булевтериона, изследван във Филипопол, Сердика и Никополис ад Иструм. Към важните длъжности е тази на едила, познат и като агораном. Дейността му може да бъде отнесена към проучваните по археологически или епиграфски път стои в Августа Траяна, стоа-базилика в Никополис ад Иструм, базилика в Пауталия и магазини във всички полиси. Посочените

обществени сгради на агората са под надзора на специализирана охрана. Във Филипопол има сведения за астоном, който наглежда зданията, улиците, кладенците и пр.

От значение за административната, стопанската, фискалната и др. дейности е архивирането на информацията и нейната правна аргументация. От Филипопол е изследвана сградата на табулариума, а текст споменава за длъжността. В надписи от Пауталия, Филипопол, Сердика са споменати юридическите служби синдик и егдик, които предполагат канцеларии.

С утвърждаването на римската власт място е отделено на различни култове и на култа към императора, като ритуалите са извършвани от първожреци. На агората в Никополис ад Иструм е проучвана сградата на колегията на дендрофорите. В полиса и във Филипопол на ареата има следи от алтари и има основания за допускане съществуването на храм.

За развитието на културния и спортния живот са строени гимназиони и палестри. Длъжността на гимназиарха е известна от Пауталия, Сердика, Августа Траяна, Филипопол. За Северианов гимназион споменава текст от Августа Траяна, а палестра е възможно да имат термите в Пауталия. Под надзора на съвета са уреждани гладиаторски борби и ловни зрелища, а изпълнението им е поверено на агонотети. В Августа Траяна с подобни функции е аудиторiuмът.

В управленската, религиозната и професионалната сфера възникват обединения. Епиграфските паметници свидетелстват за занаятчийски колегии в Сердика, Пауталия, Филипопол, Перинт. В Никополис ад Иструм е спомената колегия на никомедийските каменоделци, чиято дейност е потвърдена на агората.

Няма съмнение, че откритите епиграфски материали с данни за многобройни длъжности и археологическите проучвания в централната част на някои от градовете потвърждават връзката между полисна уредба и пространствена среда.

1.2.3. Новоосновани градски центрове с римска уредба

Новоосновените градски центрове с римска уредба възникват като нова селищна форма. Получават италиийско право, т. е. привилегия на провинциален град, квиритско (цивилно) право на ползване на земята, имунитет и независимост. Колониите притежават автономия, могат да секат монети, имат устройство наподобяващо римското, а официален език е латинският. Статутът им намира отражение върху административното управление, сведения за което има от колониите Ескус и Деултум, и муниципите Дуросторум, Тропеум Траяни, Трезмис, Монтана.

Общото наименование на членовете на градското управление е магистрати. Към тях влизат градските съветници, двама дуумвири,

квинквеналии, покровители и ръководители на обществени организации и др. Проучването на форумния комплекс в Ескус позволява да бъде проследена връзката между длъжности и сгради, представителният характер на които предполага ползването им от висши магистрати. Към изследваната базилика може да бъде отнесена дейността на споменатите в текстовете едили. От съображения за сигурност в района на форума следва да се намира общинската каса, завеждана от квестор и седалището на квинквеналия.

В съсловната йерархия значимо място заемат лица, свързани с култова и религиозна дейност. Надписите с длъжности на понтифекс, фламен перпетус, харуспекс, августалии и др. документират активен религиозен живот, потвърден от изследваните храмове на Капитолийската Троица и комплекса на Фортуна в Ескус. Текстовете споменават за сдружения на религиозна, занаятчийска и етническа основа. Със средства на колегията на занаятчиите е изграден храмът на Фортуна.

Наблюдението върху споменатите типове римски градове и различните длъжности документира съответствие помежду им. Епиграфски паметници от Монтана, Трезмис, Тропеум Траяни и Дуросторум очертават устройството на муниципииите, което напомня това, на колониите. Археологическо проучване в централната им част не е правено, но предвид посочените длъжности следва да се очаква форум със сходни структури.

Изследваните три типа градски центрове и свързаните с тях административни, религиозни, стопански, фискални, правни, както и със сигурността, културата и развлеченията длъжности доказват пряка или косвена взаимовръзка с издигнатите в централната градска част сгради и комплекси и са сред основните фактори за функционирането на града.

II. ЦЕНТРАЛНИЯТ ГРАДСКИ ПЛОЩАД В ДОЛНА МИЗИЯ И ТРАКИЯ – ПРОСТРАНСТВЕНА ОРГАНИЗАЦИЯ И АРХИТЕКТУРЕН ОБЛИК

II. 1. ПРИНЦИПНО УСТРОЙСТВО НА ЦЕНТРАЛНИЯ ГРАДСКИ ПЛОЩАД В ГРЪКО-РИМСКИЯ СВЯТ

Сред основните акценти в градоустройството на гръко-римския свят е градският площад. Под наименованието агора или форум той има характер на важно политическо, социално-икономическо, религиозно и културно средище, като в някои случаи част от основните му функции са приоритетни за сметка на други

II.1.1. Гръцката агора

Древни автори, етимолози и урбанисти, сред които Овидий, Павзаний и Витрувий оставят кратка информация за агората. През архаичната епоха тя е в рамките на градско застрояване, което няма предварителен план. Първообразът ѝ се появява на о. Крит, където парадният вход на дворците е предназначен за обществени събрания. В

Троя (Турция) е на центъра и е използвана за събиране на съвета, вземане на съдебни решения, провеждане на лекоатлетически игри и др. Павзаний представя древната форма на агора в Елис (Гърция), която е с портици отделени посредством улици, разположени от двете страни на правоъгълно пространство. Оформена е с малки храмове и статуи.

По-различен е планът на Мегалополис (Гърция). Агората е йонийски тип с непрекъснат от трите ѝ страни портик и улици при четвъртата. Ареата е заета от алтари и статуи, а до нея са храмове и сградата на градските власти. С обособените свободно пространство и застроена площ агората носи белезите на класическата епоха. Във времето площадът запазва тези акценти, като се наблюдава огромно строително и архитектурно многообразие.

С оформена централна част, в която са концентрирани основни дейности е Олинт (Гърция). Аналогична е функционалността на площада в Спарта (Гърция), зает от най-важните сгради, а ареата и портиците са украсени със статуи. През класическия период изменения търпи древната агора на Елис (Гърция), на която са изградени две стои, светилища, теменос и алтар на ареата. Сходно е рамкирането на агората в Коринт (Гърция). Плановото и обемно изграждане на централната част на двата полиса е преход към по-завършена градоустройствена система.

Планирането на нов принцип се свързва с гърците от Йония и по-специално с Хиподам. Урбанистът прилага системата на прави и успоредни улици, които затварят квартали, а на агората предопределя централно място. По Хиподамовата система през първата половина на V век пр. Хр. се появяват Пирея, Родос, Турии (Гърция) и Пестум (Италия), а по-късно Сиракуза (Италия), Атина, Коринт, Аргос (Гърция). Първата агора, която има четириъгълен план е в Милет, като в композиционно отношение основно място имат два площада. Северният е по-малък и до него е булеветрионът, а южният е с ара ограничена от стои. В Приена (Турция) агората се състои от ара от три страни затворена с дорийски портик, а четвъртата е заета от йонийска стоа и е отделена чрез улица. По-късно е издигната арка. В двата полиса строителството на централната част е съпроводено с изграждането на улична и площадна настилка, на водопровод, канализация и пр. По всяка вероятност някои от споменатите площади оказват влияние върху изграждането на агората в западнопонтийските градове и Филипопол.

С времето Хиподамовата система се налага трайно през елинизма и става преобладаващ градоустройствен модел. Елинистическите площади обикновено имат правоъгълна форма, оградена с колонада на някои от страните. Храмове постепенно се изолират в самостоятелен комплекс, а скулптурите стават елемент от украсата на агората. Все по-голяма роля в

архитектурата започват да играят пропорционалността и симетрията. Постепенно се оформя величествената агора, съставена от отворено пространство, оградено с портици и колонади, от сгради за администрирането, правосъдието и търговски сделки, от алтари и храмове за култова дейност, както и от статуарна украса.

II.1.2. Форумите в римската столица

В процеса на утвърждаване на форума като площадна форма римляните вземат от гърците композиционно агората и я развиват. От класическия период използват правоъгълния, обграден с портици, а от елинския – удължения площад с храм на късата страна. Преработват в съответствие с потребностите и традициите си типове сгради, архитектурни форми и композиционни прийоми от други народи и създават собствен архитектурен стил.

През републиканския период римската архитектура не се отличава с ярко творческо начало. С форум се означава откритото място пред всяка сграда и етимологично се свързва с наречието *foras*. В началото площадът е използван като място за прилагане на правосъдие и продажба на стоки, но постепенно се обособяват два вида форуми: едните са предназначени предимно за търговски цели, а другите са места за събрания и съдилища, и са наричани *fora judiciaria*. От форумите *judiciaria* първият е форум Романум. Използван е за раздаване на правосъдие, търговски сделки, заседания на комициума и курията, гладиаторски игри, изпълняване на присъди. Застрояването му е извършвано неправилно и периодично. Вторият форум *judicarium* е построен от Ю. Цезар. Ареата му е с правоъгълна форма, ограничена от портици на дългите страни, зад един от които има магазини. Храмът е изнесен в далечната част, върху висок подиум. Този площад е възприеман като свързващо звено между старите италиански форуми и императорските. Третият форум *judicarium* е изграден от първия официално провъзгласен император – Август. Той е с познатата италианска форма, като около ареата са издигнати портици. На късата страна на висок подиум е разположен храм, а от двете му страни са оформени екседри. Храмът и околното пространство са украсени със статуи.

С форума на Цезар, а след него и на Август е поставено началото на преход към по-крупни съоръжения, монументални архитектурни образи и пространствен размах на ансамбли. Оформен е стил, който утвърждава властта и се прилага при следващите императори. Веспасиан създава т. нар. “Форум на Мира”, с квадратна форма, като ареата е заобиколена с портици, на два от които има екседри. В едната част е издигнат храмът на Мира с колонада отпред, а отсрани е библиотеката на Мира. Ареата е предназначена за разполагането на скулптури. Между няколко форума, в

издължено пространство е позициониран т. нар. “Проходен форум” или форума на Нерва. На късата страна срещу входа върху подиум е разположен храмът на Минерва, който поради тясното пространство е ограден с колонада, приближаваща надлъжните стени.

Най-големият и величествен форум от императорските е на Траян. По площ надминава площадите на Цезар, Август и Нерва взети заедно. При планирането от Август е ползвана композиционната ос със страничните екседри. Форумният комплекс е разделен на представителна и търговска част посредством петкорабна базилика, и е най-висше постижение на този тип строителни съоръжения. Независимо от размерите в целостта си всеки от форумите е композиционно завършен.

Различни от представените площади са пазарите, които са значително по-семпли. Сред тях са: Форум боариум; Форум холиториум; Форум пискариум; Форум суариум; Форум купединис; Форум коквинум; Форум винарум. Освен по предназначението си те се отличават по начин на планиране и архитектурни особености.

Част от особеностите в ансамбловото изграждане на императорските площадни комплекси намира отражение върху оформянето на централната част на много от градовете в римските провинции, независимо от типа им. Композиционни елементи от римските площади оказват влияние и върху някои от форумите и агорите в Долна Мизия и Тракия.

II.1.3. Римският форум в провинциите

Проучванията на някои площади показват, че в ранния им период е много силно елинистическото влияние. В Помпей (Италия) в края на II - I век пр. Хр. форумът е със силно удължена правоъгълна форма, като ареата е оградена с колонада от трите страни в коринтски и йонийски ред. Наоколо са позиционирани най-важните обществени, религиозни и частни сгради. Елинистическо влияние се забелязва в Русцино (Франция), където ареата е правоъгълна и заобиколена с портик. На едната страна е издигната базилика, без стена към ареата, а на другата са магазини.

С времето при изграждането на форума в рамките на общи закономерности и оформени типове възникват подтипови особености. През първата половина на I век, поради засилващата се роля на императора, се наблюдава отделяне на *area sacra* от *area civilis* чрез уличен паваж, стена или друга преграда. Характерно е за Августа Раурика (Швейцария), Бриксия и Луни (Италия), Арелате (Франция), Лугдунум Конвенарум (Франция), Беритус (Ливан).

По време на Юлиево-Клавдиевата династия (27 г. пр. Хр. – 68 г. сл. Хр.) се налага т. нар. триделен форум, с разположени базилика, курия и храм. Познат е от Августа Багиенорум, Велея, Бриксия и Хердония (Италия), Банаса (Мароко). Подтипове се наблюдават спрямо

местоположението на базиликата: на късата страна - във Велея (Италия), Августа Раурика (Швейцария), Лептис Магна (Либия) и Волубилис (Мароко) и на дългата – в Емпорие, Сагунтум, Тарако и Ампуриас (Испания), Задар (Хърватия), Августа Треверорум (Германия) и Русцино (Франция). На площада в Бело Клавдия (Испания) сградата разделя ареата на две части. Освен при позиционирането особености има и спрямо функциите и начина на планиране.

При Флавиите (69–96) продължава да се използва триделният форум, като на осовото ситуиране са главният храм и базиликата. Комплекси от този тип има в Тубурсику Нумидарум (Алжир), Самаробрива и Литеция (Франция). През периода храмовете започват да доминират над околния терен, както в Тарако (Испания).

В провинциалните градове площадът търпи интензивно развитие при Траян (98-117). Процесът е продиктуван от изграждането на форума в Рим, създаването на нови градове и въздигането на колонии и муниципии, сред които Лугдунум Конвенарум (Франция), Еквестрис (Швейцария), Сармизегетуса (Румъния), Тимгад (Алжир), Ескус и др. При Хадриан се налага изграждането на храма върху висок подиум, както в Алтибурос и Була Регия (Тунис), като в първата колония липсва базилика.

Масщабното форумно строителство продължава и при Антонините, до към края на II век. Все по-рядко се среща обособяване на *area sacra* от *area civilis* чрез уличен пасаж и площада се превръща в затворено пространство. Сакралната част започва да губи първостепенната си роля, както във Валензиум (Швейцария). В градовете на Северозападните провинции се появяват площади без храм. Пример за това са Лоподунум (Германия), Лондиниум, Корвент и Калева Атребатум (Великобритания). Форумите в Британия и част от Рейн също са повлияни от форума на Траян и Хадриан. В колония Ара Агрипензиум (Германия) Капитолият е извън форума, а в колония Улпия Траяна (Германия) е отделен с улица и обърнат в друга посока. Планово разнообразие има и по отношение на базиликата. В Сармизегетуса (Румъния) тя е трансептно на ареата, а в Горсиум (Унгария) липсва. В някои от градовете на африканските провинции са изградени на 20 Капитолия, сред които в Сабрата (Либия), Тубурбо Маюс и Суфетула (Тунис), но се загубва ролята на базиликата. В Гитис, Суфетула и Тубурбо Маюс (Тунис) има изместване на курията от форума.

В римските провинции в периода на Северите се очертава значителен строителен спад, дължащ се на военно-политическото и стопанското състояние на империята. По времето на Септимий Север в Лептис Магна (Либия) е издигнат монументален форум, а Сабрата (Либия) отбелязва активна строителна дейност.

Наблюдението върху обособените типове площади и някои изворови данни дава основание да се предполага наличието на стандартни планове. Провинциалните форуми независимо, че попадат под прякото влияние на римските императорски форуми носят елементи на индивидуално регулиране и архитектурно оформление.

II.1.4. Гръцката агора през римския период

Наред с форумите на територията на империята се налага и гръцката агора, която търпи изменения под римско влияние. Подобни са случаите в Магнезия, Ефес и Милет (Турция). В колония Коринт (Гърция) старата агора има елементи от форума, дължащи се на няколко издигнати върху подиум храмове и базилика, ограничаваща *area sacra*.

При Август (27 г. пр. Хр.–14 г. сл. Хр.) много малоазийски агори са реорганизирани. В Ефес (Турция) на площада е построена трикорабна базилика, а при булевтериона – храм на императорския култ. При Тиберий (14-37) в Афродизия (Турция) е построен южният портик на агората, а при Хадриан (117-138) - терми. Строителни изменения се наблюдават и в Милет, където в клавдиево време са издигнати термите на Капито.

През II век строителната активност е свързана със затваряне на площади и допълването им със сгради. Южната агора в Милет (Турция) е превърната в перистилен двор. Изменения има и на агората в Тесалоника (Гърция), където са издигнати булевтерион, по-късно превърнат в одеон и стоа, зад която са построени магазини. През втората половина на II век е извършена реконструкция на агорите в Ефес и Смирна (Турция), като са изградени базилика и две стои на мястото на предишни постройки. В горния площад на Ефес е изградена библиотеката на Целсус, а в долния е преустроен одеонът.

През I – II век се създава разнообразие на агори, с особеностите на форум. В Елеуса Себасте (Турция) ареата е заобиколена с портици, с разположена на едната страна базилика. На трапецовидния площад във Филадельфия (Турция) две от страните му са заети с одеон и театър, а трета е ограничена с колонада. Агората в Смирна (Турция) напомня за композицията базилика - храм. В процеса на планиране съществуват опити за превръщането на агората във форум, както в Коринт (Гърция) и Аспендос (Турция).

Проучванията на Тасос, Олимпия, Коринт (Гърция), Пестум (Италия), Милет (Турция), представят интензивно застрояване, в което си взаимодействат сгради от предримския и римския период. Показателен пример е Олимпия, където са достроени терми, стоа и нимфеум.

Без съмнение влиянието на римската архитектура върху агората създава възможност за планово разнообразие, предопределено от фактори като време, модни тенденции, строителни прийоми и др. Интензивността и

особеностите на застрояването в централната градска част на старите полиси обаче има локален характер.

Изобилието на типове и подтипове форуми и агори следва да оказва въздействие върху принципното устройство на централната част на градовете на Долна Мизия и Тракия посредством: планово-композиционното изграждане на площада; формата му или отделни типове сгради.

II. 2. ФОРУМ И АГОРА В ДОЛНА МИЗИЯ И ТРАКИЯ

II. 2.1. Общ преглед

Основаването на градове в Долна Мизия и Тракия е последвано от интензивна градостроителна дейност. Наред с тях продължават да се развиват Западнопонтийските колонии Дионисопол, Истрос, Месамбрия, Томи, Калатис, Бизоне, Одесос, Анхиало, Аполония, които поради хилядолетно застрояване могат да бъдат изследвани въз основа на локални археологически проучвания. Многобройните епиграфски паметници са косвено доказателство за съществуването на определени сгради, присъщи на градския начин на живот. Частично е изследвана вероятната агора на Одесос, където са открити от предримския период храм и светилище, а от римския – терми. Изграждането на бани при площада е позната практика от много полиси, сред които Атина, Асос, Олимпия, Сиде и др. Индикации за агора има от Месамбрия, където се смята, че е наследила топографски храма на Аполон в централната зона на Несебърския полуостров. С храм на Аполон и прочутата бронзова статуя на божеството от Каламис се свързва площадът на Аполония, но за локализирането му няма единно становище и е отнасян към о. Св. Кирик и о. Св. Иван. Условно е предположението за агора при храма на Понтийската майка на Боговете в Дионисопол. Предвид влиянието на римския урбанизъм няма съмнение, че централната част на всеки от полисите носи белезите на ранната агора, като периодично са извършвани достроявания, както в Милет, Пергамон, Самотраки, Олимпия, Ефес, Коринт, Додона и др.

Интензивен градски живот се развива по поречието на Дунав, където освен колония Ескус, с особен статут са муниципииите Нове, Дуросторум, Трезмис, Новиодунум и във вътрешността на Долна Мизия, където са Тропеум Траяни и Монтана. При Нове римският военен лагер в края на III и началото на IV век постепенно се превръща в град. Ограничени са археологическите изследвания на Монтана, но много факти дават основание да очакваме значителен форумен комплекс. При изясняването на останалите осем града в Долна Мизия и Тракия е използван алгоритъм акценти: местоположение, площ, структурни звена и техните функции, архитектурно оформление, декорация и етапи в оформянето на цялостния

архитектурен ансамбъл. Целта е въз основа на тях да бъде направена обща характеристика и изяснени спецификите на централния градски площад.

II. 2.2. Ескус

Ескус е разположен върху плато на 3 км южно от вливането на Искър (Ескус) в Дунав, като през него преминава Крайдунавският път и път, свързващ провинциите Дакия и Тракия. С императорски акт на Траян получава специален статут и права, които са в основата на мащабна градостроителна дейност.

Начало на археологическо проучване на колонията е положено през 1904 г. и с прекъсвания продължава към настоящия момент. Разкритият град е с обща площ от 18 ха, която го прави най-малкия на територията на проучваните провинции. Изграден е посредством ортогоналната система с отклонение 24°18', предполагащо основаването му да бъде отнесено към 18 септември. В основата на планирането му са кардо максимум и декуманус максимум, при които има рядката градоустроителна особеност да тангират разположения почти на средата форум. Площадът е позициониран в изградената мрежа от инсули с ориентация север – юг, външни размери 200 x 97.60 м и араа 98 x 58 м. Зададените му пропорции отговарят на препоръките на Витрувий за съотношение между ширина и дължина. Площадът съпоставен спрямо общата площ е 1:9, което го прави от най-големите сред площадите в другите градове. Комплексът се състои от араа и няколко планово и архитектурно свързани звена около нея. На северната къса страна върху висок подиум са издигнати храмовете на Капитолийската Троица, което им отрежда доминираща роля и напомня за влияние от форумите в Рим. Трите отделни храма са строителна рядкост, позната от Улпия Траяна (Германия), Суфетула (Тунис) и Бело Клавдия (Испания). На територията на Долна Мизия и Тракия сведения за Капитолия липсват. В Ескус зад тях е издигната трикорабна гражданска базилика, която е от най-големите сред типа сграда в много западноевропейски и африкански градове.

Разположените на останалите страни на ареата портици имат в съседство по една сграда. Зад Западния портик се намира сграда IV. При Източния портик е сграда V, включваща целогодишно използвани помещения. По начин на планиране и по местоположение тя има аналог на форума в Бурнум (Хърватия). На юг от южния портик се простира сграда VI, която е с навлизащата в архитектурата полукръгла екседра. В югоизточния ъгъл на площада е разположен комплексът на Фортуна. Позиционирането му е с гръб към ареата е рядка форма на планиране и напомня на колония Улпия Траяна, където Капитолия е обърнат към тангираща улица. Западно от него частично е разкрита фасадата на сграда IX. Наложената композиционна схема има модела на италиейските градове,

като съставлящите я сгради по функционалност представят форум с приоритетно религиозен характер.

Предвид посочените наблюдения може да се твърди, че оформеното централно пространство е с особености, които правят колонията неповторима. Трите страни на ареата, колонадата при храмовете на Капитолия и южния портик при храма на Фортуна са само в коринтски ордер. Забележително архитектурно съоръжение е гражданската базилика, която е с ниши за статуарна украса, вътрешна колонада, парапетни пана и друга декорация. С богата украса са портиците, обществените и култовите сгради. Върху ареата са поставяни бронзови статуи, алтари и съоръжения, напомнящи за сходни на агората в Никополис ад Иструм, Марцианопол и Филипопол. Прецизно са декорирани фриз-архитравите на Западния и Източния портик, и на комплекса на Фортуна, където е силно малоазийското влияние. Източния и Южния портик освен декорация имат надписни полета. Особен вид украса са таванските касети при храмовете и следите от стенописи, статуарна украса или мозайка при някои сгради.

Изграждането на форумния комплекс преминава през няколко периода. Въз основа на епиграфски текст и археологически данни първият се отнася до предтраяново време. С основаването на колонията започва нов етап, свързан с полагането на ортогонална мрежа и строителството на площада. Краят на II век отбелязва третия етап, когато е издигнат комплексът на Фортуна и вероятно сграда IX. Четвъртият етап е резултат от готските нашествия в средата на III в. и има възстановителен характер.

II. 2.3. Никополис ад Иструм

Никополис ад Иструм се намира в Северната Добруджанска равнина, в близост до р. Росица и на 40-45 мили от р. Дунав, като през него преминават важни провинциални пътища.

Полисът е локализиран през 1871 г., но археологически разкопки започват от 1900 г. и продължават към настоящия момент. Въз основа на тях е разкрит град с площ от 21.55 ха, която сравнена с Филипопол и Марцианопол е доста по-скромна. Градоустройство е върху ортогоналната система, като отклонението е $4^{\circ}30'$ и се доближава до това на Нове.

Комплексът на агората поради топографски особености е изместен малко на изток и юг, и обвързан с главните улици. Размерът му е 130.50 x 79.60 м и представлява 1/21 част от общата площ на полиса. Ареата е 40.90 x 42 м и е близка до формата, характерна за полиси сред които Сиде, Перге, Сагалас (Турция), Месина, Моргантина (Италия) и за някои западноевропейски и африкански форуми, от които в Калева Атребатум (Великобритания), Сегобрига (Испания), Тубурбо Маюс (Тунис).

Площадният комплекс се състои от концептуално свързани Източна и Западна част, които затварят свободно пространство и имат различно

оформяне, предназначение и особености. Източната част включва магазинни помещения на изток и юг, и стоа-базилика на север. В планово-композиционно отношение разположението им има прилика с колония Корвент (Великобритания), където ареата е с почти квадратна форма. Това предполага съществуването и използването на типови планове в империята. Самата базилика първоначално е планирана като стоа, което е позната практика от форума в Русцино (Франция). В западната част на Никополис ад Иструм са разположени най-важните обществени сгради, обвързани с административния, религиозния, икономическия и културния живот. Състои се от одеон, булевтерион, пропилии, перистилен двор с тристранен портик и няколко сгради. При планирането на одеона и булевтериона известна аналогия може да се направи с комплекса в Месина (Италия). За функционирането на сградите има различни становища. Най-вероятно булевтерионът на по-късен етап изпълнява ролята на храм на императорския култ, което предполага използването на одеона като булевтерион. В гръко-римския свят многофункционалността на сградите е позната практика, но присъствието на одеон на агората е римско влияние, както и композиционното ѝ затваряне.

Достъпът до площада на полиса се осъществява от север през стоата-базилика, а от изток и от юг посредством вход, рамкиран с постаменти или с колони. Най-впечатляващ е западният, чрез монументални пропилии с коринтска колонада, от които се влиза в площадния портик. Последният, съставен от йонийска колонада заобикаля ареата. При изграждането ѝ са използвани ъглови бази и колони със сърцевидна форма, разпространена в Гърция и Северна Африка.

Особеностите в декорацията на архитектурата на полиса я отнасят към майстори от различни школи, сред които никомедийци. Тя присъства в капителите на ордерите, фриз-архитравите, корнизите, пиластрите, постаментите и таванските касети. Като цяло архитектурно-художественото оформление е повлияно от градовете в Мала Азия, предимно Пергамон, Ефес, Милет (Турция) и др.

Проучването на агората дава основания да бъдат условно определени няколко строителни периода. Открити материали документират схематично следи от предримски етап. Времето на Траян, когато е основан полиса и започва изграждането му поставя начало на втори етап. Причините, поради които започва ново строителство, маркиращо друг етап, се свързват с опожаряване и с разгърнала се урбанизация при Хадриан. Третият етап се отнася след средата на II век, когато са направени корекции на плана на агората и са изградени сгради в Западната част. Последният етап е резултат от готските нашествия и макар, че полисът не е превзет строителството има възстановителен характер.

II. 2.4. Марцианопол

Марцианопол се намира на 24 мили от Одесос в северозападния край на Девненската долина. При него се пресичат важни имперски пътища, чрез които се осъществяват връзки с няколко провинции. От 1898 г. започва археологическо проучване, което продължава в съвременното времеви прекъсвания.

Полисът е разположен на площ от 70 ха, което го нарежда по големина след Филипопол. Изграден е върху ортогоналната система, без изразено отклонение. Неизясненото трасе на главните улици и невъзможността да бъдат определени инсулите, които са във връзка с централната част са сред затрудненията за локализиране на площада. Предвид големината на агората на Филипопол, следва да се очаква значителен площаден комплекс в Марцианопол.

Степента на археологическо проучване на централната градска част не позволява да бъдат определени особеностите му, но към тях насочва монетно изображение от времето на Гордиан III (238-244). То свидетелства за площад с квадратна или близка до квадрат форма, който се състои от ареа и застроена част. На ареата върху висок подиум е издигнат храм на Тюхе, която е еквивалент на римската Фортуна. Местоположението му напомня на повечето от форумите в Рим, сред които на Цезар, Август, Нерва, на преходния площад в Асос (Гърция), форумите в Лугдунум Конвенарум (Франция), Задар (Хърватия), Гераса (Йордания), Беневагиена (Италия), Августа Раурика (Швейцария), Ескус. В някои от тях пред култовата постройка има алтар, както пред храма на Тюхе. Ситуирането на храма в Марцианопол има близки особености с форума в Клуния (Испания), където е на късата страна на площада, а двете дълги са заети с магазини. Храмове и места за ритуали на ареата са известни на агората в Никополис ад Иструм, Филипопол, форума в Ескус.

Върху монетата са изобразени и магазинни помещения, които по начин на разположение наподобяват тези от Филипопол и Никополис ад Иструм. Магазини са засвидетелствани в централната част на Сердика, а вероятно и в Пауталия и Августа Траяна. Съдейки по нумизматичния материал агората е заета и от други сгради, които обаче не могат да бъдат изяснени, но вероятно са офиси и канцелари.

Монетното изображение свидетелства за изключително импозантен комплекс. Разположеният на късата страна на ареата храм е с четири колони, между които седнала фигура. На двете дълги страни са издигнати портици, а зад тях магазинни и вероятно други помещения. Полето зад храма е изобразено с аркада, каквато има на агората във Филипопол. Възможно е зад храма да е изградена базилика, както зад Капитолия в колония Ескус. Монети с гравирани на две арки дават основание едната от

тях да бъде разположена на агората или на пътя към нея. Архитектурното съоръжение, което олицетворява римската власт е характерно за много от градовете на империята, сред които Сердика и Ескус. Двете арки и храмът върху висок подиум, издигнат на ареата са резултат от строителни прийоми, характерни за римския урбанизъм. Подобен план на агората в Марцианопол е представен върху медалион от Бизия, от времето на Филип баща (244-249). Практиката на възпроизвеждане на площада върху монета не е често срещана, което предполага интензивна строителна дейност в очертаванията му.

Относителна представа за архитектурното оформяне на агората дават откритите колони, бази, капители, архитрави и други детайли. С площада и най-вече с булевтериона, пропиците или с др. сграда са обвързани атическо-йонийски бази, каквито има при булевтериона в Никополис ад Иструм и агората на Филипопол.

Развитието на Марцианопол през I-III век преминава през няколко периода. Първият се свързва със съществуването на тракийско поселение, за което данните са оскъдни. Началото на втория етап се отнася към основаването на полиса при Траян, полагане на ортогонална мрежа и активна строителна дейност. Археологически разкопки и епиграфски паметници маркират нова активност в края на II и началото на III век. Четвъртият етап е резултат от опожаряване и разграбване на полиса от готи и карпи през 250 г. и има предимно възстановителен характер.

II. 2.5. Сердика

Сердика е разположена в района на Софийското поле, като при нея преминават важни стратегически пътища от провинциално и имперско значение. Археологическо проучване започва през 30-те години на XIX век и продължава към настоящето.

Полисът е издигнат върху тракийско селище в началото на II век като част от урбанизационната политика на Траян. Общата площ възлиза на 15 ха, което прави града от най-малките, наред с Ескус. Наложено градоустройство е подчинено на ортогоналната система, с отклонение 8°. Обособената агора не заема централната част поради ролята на декуманус максимум, която изпълняват последователно различни улици и поради крепостното строителство, водещо до изменение на местоположението й спрямо общото планиране, както във Филипопол.

Откритата и незастроена част на площадния комплекс е с размери 26 x 65 м и изследователите я наричат „проходен форум”. Наложено становище е от средата на 60-те години, когато проучването на повечето от градовете в римските провинции е твърде ограничено. При направения преглед от над 140 площада „проходния форум” няма аналогия. Предвид

полисната уредба, гръцкия език и откритите структури неоснователно е да се говори за форум.

Обособеното свободно пространство е с условни граници: на изток булевтерион и магазинни помещения, на запад каменен бордюр, на юг декуманус Ж и сградата на термите/преториум, на север вероятно декуманус И. Спрямо него ролята на декуманус максимум се предполага, че изпълняват последователно декуманус Е и Ж, върху който е изградена арка, граничаща с ареата. Смяна на главната улица е рядко срещан строителен прием, за който има предположение само от Никополис ад Иструм. Особеност се наблюдава при кардо максимум, която се влива в площадното разширение и достига до сграда IV и термите/преториум, намиращи се на една позиция с декуманус Ж. При полисната и италийската градостроителната практика са познати случаи на преминаване на главна улица през площадния комплекс на форумите в Августа Раурика (Швейцария), Лугдунум Конвенарум (Франция), Сабрата (Либия) и Задер (Хърватия) и на агората в Приена и Мегалополис (Турция). За Сердика данните са за вливане на улица, а не за преминаване.

В района на агората има две сгради, които не предизвикват мнения относно функциите им. Едната е булевтерионът, с размери близки до тези на сградата във Филипопол, макар, че последния полис е четири пъти по-голям, а другата са магазинни помещения с белезите на мацелум. Срещу двете са открити следи от монументална сграда VI, която ако бъде позиционирана на ареата като храм изяснява въпроса с формата на площада. Подобно разполагане на култова постройка е познато от Марцианопол, Ескус, а вероятно и Никополис ад Иструм и Филипопол.

Изследваните булевтерион, магазини, терми/преториум, арка, част от ара и други сгради са сред основните компоненти, които оформят площаден комплекс. Не е напълно изяснено присъствието на портици. В източната част последните липсват, което може да се дължи на архитектурното оформление на сградите. Данни за колонада има при съседната от изток на булевтериона сграда VIII, както и основания за южната страна на ареата. Условно може да се допуска базилика на северната страна на агората, което е практика в градовете на империята, позната от Ескус и Никополис ад Иструм. Споменатата арка и изграждането на магазинни помещения с вътрешен двор е използван строителен прием, резултат от римския урбанизъм.

В резултат на частичното изследване на площада са открити сравнително малко архитектурно-декоративни образци. Сред тях са облицовъчни материали, части от подова мозайка при термите/преториума и магазините, архитектурни елементи, между които рядко срещани

гейзони, фрагменти от гипсова шукатура, позната единствено от първия етап на агората във Филипопол.

Провежданите разкопки през последните години внесоха допълнителна яснота върху строителните периоди. Първият етап маркират материали, даващи сведения за предримския период. С времето на Траян е свързан следващия етап, при който е положено начало на значителни урбанизационни мероприятия, в основата на които е планирането и изграждането на града. Нова строителна активност е отбелязана към края на II век и се отнася към някои от сградите, уличната мрежа и др. Четвъртият етап е резултат от готските нашествия в средата на III век, когато Сердика е подложена на разрушения и има ремонтно-възстановителен характер.

II. 2.6. Пауталия

Пауталия е разположена в долината на р. Стримон, като през градската ѝ територия преминават пътища с провинциално и междупроvincialно значение. Отбелязана е в Певтингеровата карта.

Системни археологически проучвания започват от 60-те години на XX век и продължават към настоящия момент. Въз основа на тях е разкрит полис с площ от 29.30 ха, която предполага междинна големина. Планирана е на основата на ортогоналната система с изменение на трасето на декуманус максимум, вероятно резултат от по-ранно строителство. Изследването обаче е затруднено поради наследяването на полиса от съвременния град.

Проучени участъци от декуманус максимум и декуманус I, предполагат пряка връзка с площадния комплекс. Въз основа на тях и други локални изследвания са маркирани четири варианта за позициониране на агората, които са обект на дискусии. Анализът върху събрания материал насочва най-приемливият вариант да бъде две, където агората е тангирана на север от декуманус максимум, на юг от декуманус I и на запад от кардо I. При него изследователите се основават на следи от монументално стълбище на север от декуманус I и оформлението на улицата с тротоари и портици. В подкрепа на този вариант е и фактът, че декуманус I е най-широката и представителна улица и е в пряка връзка с важните за града и провинцията императорски терми. Примери за разполагане на бани в района на централната част са известни от Помпей, Пестум (Италия), Сегобрига (Испания), Сабрата (Либия) и др. Типът сграда носи белезите на римския урбанизъм. Споменатият декуманус I посредством стълбище, маркиращо вход с ширина 4.70 м, позволява да се допуска връзка с агората, подобно на Никополис ад Иструм, където южният вход е широк 3.65 м и започва от преминаващ декуманус.

Сред сградите, които се свързват с друг вариант локализиращ агората са няколко постаментата и спомената в края на XIX век стена дълга 20 м, с посока изток-запад, която е възприета като базилика. Позициониране на сградата на агората е позната практика от Никополис ад Иструм и Ескус, както е допустимо разполагането ѝ в Сердика, Марцианопол и Филипопол, но стената може да принадлежи на друга сграда. Този, трети вариант обаче е извън контакт с най-представителната улица и с императорските терми на неголямата по площ Пауталия. Независимо от откритите структури няма съмнение, че полисната уредба предполага градоустройствени решения, наложени от Гърция и Мала Азия.

Близко до предполагаемата централна част, маркирана от вариант две, са т. нар. „малки терми” и императорския тип терми, които са най-добре проучена сграда, отразяваща възхода на града. Освен термите свидетелство за монументално строителство и архитектура са декуманус I, която е с тротоари с портици в йонийски ордер и останките от други сгради, част от които се отличават с богата украса и декорация. От императорските терми са открити фрагменти от облицовъчни плочки, профилирани корнизи и пиластрови капители. При вариант едно и четири, локализиращи агората са намерени части от мозайки. В града са засвидетелствани фрагменти от скулптури на Асклепий, Аполон, Зевс и Хера, а монетни емисии отбелязват украсяването му със скулптури.

Археологическите проучвания позволяват да бъдат условно определени строителни периоди. В първия етап Пауталия е със статут на тракийско селище, без планиране и неплътно застрояване. Вторият етап се свързва с наложената от император Траян урбанизация. Приложено е планиране и поставено начало на активна строителна дейност. Края на II век отбелязва трети етап, при който са изградени малките терми и са оформени портици на декуманус I. Градивният период трае до средата на III век, когато след разрушителните готски нашествия започва ремонтно-възстановителна дейност, бележеща четвърти етап.

II. 2.7. Филипопол

Филипопол е разположен в Тракийската низина при поречието на р. Марица. През града преминават важни за империята пътища, свързващи европейските с малоазийските провинции. Отбелязан е в Певтингеровата карта, Пътеводителя на Антонин и други.

Археологическо проучване започва от 50-те години и продължава в настоящето. Разкрит е полис с площ от 75 ха, която го превръща в най-големия град сред изследваните в Долна Мизия и Тракия. Изграден е върху ортогоналната система с отклонение от 16°, като оформеният площаден комплекс е с размери 143 x 136 м, а ареата първоначално е 120 х

106.60 м, а по-късно 113.40 x 99.60 м. Отнесена към общата градска площ площадната е 1/9, което напомня на колония Ескус. Сред изследователите няма единно мнение за типа площад и те го отъждествяват като форум или агора, а понякога в едно проучване се използват двете понятия. Предвид фактори, сред които административна уредба и композиционно-схематичен план няма съмнение, че става дума за агора. Проучванията в района на централната част на полиса предполагат няколко градоустройствени ядра, аналогично на Милет, Ефес (Турция) и др.

Площадът на Филипопол е в пряка връзка с главните улици, които се пресичат при източния му вход. В композиционно отношение представлява затворена елинистическа агора, известна от Милет, Магнезия (Турция) и др., която във времето не променя характера си. Типът обособяване на площада е познат и от Никополис ад Иструм. Агората на Филипопол се състои от две свързани части: стопанско-административна и търговско-занаятчийска, които се запазват концептуално в продължение на столетия. От три страни почти квадратната по форма арка е заета с магазинни помещения, а от северната са разположени обществени сгради. Сред тях е булевтерионът, възприеман и като одеон, но не е изключена полифункционалност, присъща на античните сгради. Едностранно е мнението за съкровищницата, засвидетелствана и по епиграфски път. При северния портик въз основа на редуващи се ниши изследователи локализируют библиотека. Нишите като планиране са познати от базиликата в Ескус, термите в Одесос, и не са достатъчен аргумент. В случая присъствието на библиотека не съответства на общата концепция на агората за функционалност и вероятно става дума за табуларий.

Търговско-занаятчийската част се състои от арка с ограждащи я портици и верижно разположени магазини на три от страните. Достъпът до централното пространство се осъществява посредством вестибули, прорязващи магазините странично и чрез централен вход, който е оформен с пропилен в йонийски стил. Арката е заета от статуи, екседра-трибуна за речи, олтар и предполагаем храм.

Особеностите в украсата на агората са предопределени основно от строителния етап. Римо-дорийска колонада е запазена за по-дълъг период, но капителите при по-ранните реконструкции са заменени с йонийски, които имат близки схеми с тези от Никополис ад Иструм и Августа Траяна. Монтираните по-късно коринтски капители напомнят на капителите от агората на Милет и Ефес.

Изграждането и оформянето на агората преминава през няколко периода. Първият се свързва с предримската епоха, когато се определят ситуационните параметри и се полага плановата схема. Следващият се

отнася до промените, наложени в резултат от създаването на провинция Тракия. Третият етап е белязан с икономическия подем към края на II век, когато е преустроена агората и са извършени строителни и ремонтни дейности при част от сградите. Последният етап е резултат от опустошителните готски нашествия от средата на III век и опожаряването на града.

II. 2.8. Августа Траяна

Августа Траяна е разположена в подножието на южните склонове на Сърнена Средна гора, а на юг започва Старозагорското поле. През полиса преминават важни провинциални пътища.

Провежданите от десетилетия археологически проучвания доказват град, който се развива в резултат от урбанистичната политика на император Траян. Общата площ е 48.4 ха и с нея се нарежда по-големина след Филипопол и Марцианопол. Тя е основание да се предполага значителен площад, а епиграфските текстове – да има особеностите на агора. Изследванията очертават ортогонална система, с участъци от главните улици.

В Августа Траяна малката и централната агора се доказват по археологически и епиграфски път. При западната порта е документирана малка агора с рядко срещана елипсовидна форма. Своеобразно площадно разширение при една от по-късно издигнатите порти се очертава и в Деултум. Условна аналогия може да бъде направена с Гераса (Либия), където агорите са също две, като едната е овална. В Помей вторият площад е с триъгълна форма. Индикации за повече от един площад има във Филипопол. Две агори са проучени в Ефес (Турция), Лептис Магна (Либия), Пергамон, Нотион (Турция) и други. От елипсовидния площад е запазена част, която се състои от западна порта, аудиториум, арча, прорязана от декуманус и терми. На основание епиграфски текст някои изследователи свързват агората с мацелум. Със забавно-развлекателни функции на площада е обвързан аудиториумът, който не може да бъде причислен към познатите театри и амфитеатри. На северната страна на агората са разположени частично изследвани терми. Те са от по-опростения императорски вид, познат от Пауталия и Ескус, а големината им е два пъти по-малка от баните в Одесос. Терми, разположени в края на града са познати от Деултум и Ескус. Около сградата са открити следи от колониада, както при баните в Деултум. Споменатите терми, аудиториум и мацелум са сгради, характерни за римския урбанизъм.

За разлика от малката, ситуирането на основната агора следва да бъде подчинено на градоустройствени решения, при които основно значение имат главните улици. Проследяването на участъци от тях обаче не позволява да бъде позициониран площадът. Сведения за строителни

комплекси дава епиграфски текст, споменаващ за 66 колонен портик и двуколонна стоа с 35 колони до Севериановия гимназион. В Олимпия (Гърция) гимназионът и палестрата са до многоколонна стоа на агората. В повечето малоазийски и гръцки градове, сред които Атина, Коринт (Гърция), Ефес, Милет, Асос (Турция) до ареата са разположени една или няколко стои. В случая е допустимо портика, малката стоа и гимназиона да образуват значителен комплекс, принадлежащ на централната част. На една от главните артерии са открити 36 открити магазина, оформени чрез вътрешен двор. Начинът на планиране ги отнася условно към сграда II в Сердика, а магазини разположени на улица са познати и от Паутолия.

Паралели се наблюдават и по отношение на декорацията. Открити дорийски капители от предполагаемата агора могат да бъдат причислени към тип, познат от Месамбрия и Филипопол, от най-ранния му строителен период. Разпространение намират йонийските и коринтските, които също имат паралели от площада на някои от проучваните градове. В Августа Траяна са открити следи от статуарна украса.

Изследванията на полиса позволяват схематично представяне на строителни периоди. Първият се отнася до планирането и изграждането на централната част, в резултат от урбанистичната политика на Траян. Вторият етап е свързан с времето на Марк Аврелий, когато са извършени няколко строителни мероприятия. Предвид локалните изследвания последователността им не е напълно изяснена, при което термите и аудиториума се свързват и с по-късен период. Строителна активност е отбелязана и при Северите, когато е построен августеум и е оформен комплекс при Севериановия гимназион. Сведения за опустошителните действия на готите и последвали ремонтно-възстановителни мероприятия липсват.

II. 2.9. Деултум

Деултум се намира на около 20 км на запад от Черно море в близост до вливането на река Средецка в Мандренското езеро, посредством което се навлиза до 15 км навътре в сушата. Римската колония е основана от ветерани от VIII Августов легион при управлението на Веспасиан (69-79) и през нея преминава път за Бизантион и Мала Азия.

В края на XIX век започва теренно проучване, което продължава с прекъсвания и в съвремието. Локални изследвания доказват изграждането ѝ на принципа на ортогоналната мрежа. Някои от проучвателите допускат при пресичането на предполагаемата кардо максимус на запад с декуманус да се търси площада на колонията. На аерофотоснимка се вижда “голям, добре планиран и застроен участък, който по мнението на археолозите представлява форума на града”. Геофизическите данни потвърждават градежи с високи равномерни съпротивления. Сред причините, поради

които може да се очаква площад с особеностите на форум са: римското гражданство на заселниците, предполагащо доминираща римска материална и духовна култура; представените храмове върху монетите, свързани основно с римския пантеон; важното значение, което римската власт отрежда на колонията и др. Отсъствието на археологическо проучване на централната част изисква да се търси градоустройствена аналогия по време на изграждане, по вид селище или чрез други зависимости. Към управлението на Веспасиан се отнасят основани колонии, сред които Авентикум (Швейцария), Сисция (Хърватия), Сирмиум (Сърбия), Скупи (Македония), Цезарея Маритима (Израел), Сабрата (Либия) и Мадаура (Тунис), и муниципиум Суфетула (Тунис). Форумите на някои от тях носят белезите на римския тип площад и дават основание да се предполага в Деултум аналогичен комплекс. Предвид излезлите извън издигнатата ранновизантийска крепостна стена инсули следва да се търси форума в страни от относителния център. Познато изместване на площада се наблюдава в Сердика и Филипопол.

Хипотетична е възможността за площад на търговското пристанище, за което насочват монетните емисии. Той обаче може да бъде локализиран единствено в резултат на археологически проучвания поради измененията на бреговата линия. Индикации за площадно пространство има при изследваните терми в близост до източната част на по-късно издигнатата крепостна стена. Проучваната част се състои от споменатата баня с чешма пред нея, декуманус, на юг от който има дълбок портик и тангираща термите кардо. Оформяне на уличното платно с портик е познат строителен прийом от Сердика, Августа Траяна, Филипопол, Пауталия.

Върху монетни емисии са представени храмове с култови статуи на Юпитер, Аполон, Ескулап, Венера, Серапис, Конкордия, Фортуна и Гения на колонията, но не може да се изясни какво място заемат в централната част. Голямото количество мраморни части от фризове, капители, някои от които с позлата и други детайли илюстрират разнообразието на монументалната архитектура. Откритите бази и фрагменти от колони, както композицията и декорацията на йонийските капители имат аналогии с намерени в Августа Траяна, Филипопол, Никополис ад Иструм, Одесос, Сердика.

Нивото на проучване на Деултум дава възможност за схематично отбелязване на строителни периоди. Началото на градостроителство се свързва с основаването на Деултум. Проучванията свидетелстват, че в края на I век са издигнати монументални сгради с богата декорация, а при Траян започва монетосечене. Вторият етап условно може да бъде свързан с времето след Маркоманските войни, когато строителната активност е възобновена, а в началото на следващия век са ремонтирани термите. При

Северите монетните емисии сочат стопански подем. Третият етап е резултат от разрушителните готски нашествия в средата на III век и има ремонтно-възстановителен характер.

II. 3. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА И РЕГИОНАЛНИ СПЕЦИФИКИ НА ЦЕНТРАЛНИЯ ГРАДСКИ ПЛОЩАД В ДОЛНА МИЗИЯ И ТРАКИЯ

Възникването, изграждането и развитието на централния градски площад в периода I-III век е подчинено на физико-географски особености, поселищен континуитет и роля, която централната римска власт му отрежда. Процесът преминава през няколко основни етапа, които оформят пространствения облик.

II. 3.1. Етапи в оформянето

- Предримски етап. Следи от елинистическо градоустройство и архитектура са известни в района на предполагаемата агора на заварените гръцки колонии Дионисопол, Одесос, Месамбрия и Аполония. Във вътрешността на провинциите, при Сердика и Пауталия се наблюдава поселищна обитаемост, като единственият планиран полис е Филипопол. Отликите в застрояването са резултат от времето на основаване на градовете и нивото на урбанизация.

- Предтраянов етап. С римската експанзия от началото на I век и последвалата урбанизация настъпват изменения, отнасящи се до възникването на колония Деултум и обитаемост на Ескус, Никополис ад Иструм, Сердика и Пауталия преди основаването им от Траян. За разлика от тях Филипопол се различава с добре обособен площаден комплекс, в който при Флавиите има ново строителство. Проучваните градежи в Ескус, Сердика и Пауталия са дървено-землени, без данни за планиране. В западнопонтийските полиси не е отбелязано строителство, което се дължи на високото ниво на урбанизация.

- Траян – Антонин Пий. С управлението на Траян (98-117) започва изграждането на централната градска част, който е резултат от основаването на градове. Налагането на градоустроителен план и интензивното строителство в колония Ескус и полисите Никополис ад Иструм, Марцианопол, Пауталия, Сердика са продължени при Хадриан (117-138). В зависимост от типа град площадният комплекс придобива особеностите на форум или агора. При Антонин Пий (138-161) в Одесос са построени императорски тип терми и храм, а в Пауталия - водопровод към големите терми и комплекс от магазини. При него и Марк Аврелий (161-180) в Никополис ад Иструм са оформени пропилеи. В Сердика при един от двамата императори е издигнат булевтерионът. От Траян до първите години на Марк Аврелий е завършено композиционно-архитектурното изграждане на площадния комплекс при новоосновените градове, а при

по-старите полиси са издигнати сгради, характерни за римския урбанизъм. Финализираща строителството процедура е освещаването на градовете.

- Марк Аврелий – Комод. След Маркоманските войни и последвалата укрепителна дейност започва нов строителен етап, който обаче няма белезите на предходната мащабност. При управлението на Марк Аврелий или по-късно на малката агора в Августа Траяна е издигнат мацелум и терми. Строителна активност се наблюдава при Комод (180-192). Във Филипопол са построени архива, реконструирана е съкровищницата и вероятно сграда на север от ареата, в Никополис ад Иструм е изграден термоперипата, а в колония Ескус е издигнат комплексът на Фортуна. Към последните десетилетия е строителството на сграда II в Сердика.

- Управление на династията на Северите. В края на II и началото на III век, без да е прецизирано времето в няколко полиса е регистрирана строителна дейност. В Сердика са построени сграда VI и колонада на сграда VIII. С династията се свързват малките терми и оформянето на декуманус I в Пауталия. Надпис от Августа Траяна споменава за изграждането на “Северианов гимназион”, след който в съседство е издигната двуколонна стоа. Към началото на III век са отнесени термите от площадно разширение в Деултум, изследователи свързват изграждането на одеона в Никополис ад Иструм с 200 г. Строителният размах продължава при някои от следващите императори.

- Втората половина на III век. Този етап има предимно ремонтно-възстановителен характер и обхваща значителна част от площадите, засегнати при готските нашествия от средата на III век. В Ескус дейността се наблюдава при целия форумен комплекс, докато в Никополис ад Иструм се отнася до повторното строителство на булевтериона и преустройството на магазините. В Сердика поради нецелесъобразност са изоставени императорските терми и са издигнати балнеуми, но в Пауталия баните са възобновени. На възстановителна дейност е подложена агората на Филипопол. За разлика от локалните строително-ремонтни мероприятия в архитектурно-пространствената композиция не са внесени изменения и тя остава в посочения вид до края на Принципатата.

II. 3.2. Местоположение и пространствена организация

Местоположението на централната част е зависимо от времето и начина на застрояване на всеки от градовете. В западнопонтийските полиси нивото на проучване не позволява да бъдат определени градоустройството и ситуирането на площада. При вътрешнопровинциалните градове в рамките на лимитираното и застроено пространство форумът и агората заемат относително централната част, като има локални особености. В Никополис ад Иструм и Ескус площадът е изместен, вероятно по топографски причини. Във Филипопол правилното му центриране остава

до издигането на крепостна стена, когато част от инсулите попадат извън очертанятия ѝ. Особеност се наблюдава в Сердика, където ролята на декуманус максимум последователно изпълняват няколко улици, при което агората разделя полиса на различни части.

Градското планиране е съобразено с астрономичните посоки, но се наблюдават изменения, продиктувани от конфигурацията на терена, посоката на ветровете, времето на полагане на уличната мрежа и др. Във Филипопол е регистрирано отклонение 16° , в Сердика колебанието на кардо е 10° , а в Никополис ад Иструм изменението е $4^{\circ}30'$. Най-голямото отклонение от $24^{\circ}18'$ е установено в Ескус. Изясняването на измененията определя времето на основане на града и улеснява локализирането на трасето на главните улици и свързаната с тях централна част.

Ситуирането на площада е в пряка зависимост от кардо максимум и декуманус максимум, които могат да бъдат тангиращи или да прекъсват при него. Единственото двустранно тангиране е в колония Ескус, където кардо максимум преминава от запад на форума, а декуманус максимум – на юг. В Никополис ад Иструм декуманус максимум спира при агората, а кардо максимум е преминаваща. В Пауталия не може да се определи позицията на кардо максимум, но другата главна улица тангира площада. Противоречиво е мнението за трасето на кардо максимум в Сердика, но декуманус максимум прекъсва при агората. Във Филипопол двете улици се пресичат пред източния вход към ареата.

При оформянето на главните и второстепенните улици, свързани с площада има особености, които подчертават значението му. Сред тях са ширина на уличното платно, тротоари с или без портик и др. В Пауталия декуманус 1, която има важно значение е с ширина 17.30 м и тротоари с портици. В Сердика и Филипопол улицата, която води към Източната порта е с тротоари и колоната, като ширината ѝ е 11.80 и 13.20 м. В Деултум с портик е предполагаемият декуманус максимум, а в Августа Траяна – кардо максимум, която достига до 10.80 м. Обикновено улиците с портици са значително по-широки, което ги превръща в представителни и в повечето случаи маркират пътя или връзката с площада. В рамките на взаимодействащите си главни улици е разположен площадният комплекс. Големината му е съобразена с площта на града, неговия тип, периода в който е изграден и отредената му от централната власт роля. В Ескус, който е 18 ха, форумът заема $1/9$ част от общата площ. Външните му размери са 200×97.60 м, а ареата е 98×58 м. Посочената зависимост се отнася и за Филипопол, където общата застроена площ възлиза на 75 ха. В полиса агората е с размери 148×136.16 м, а ареата първоначално е 120×106.60 м, а по-късно – 113.40×99.60 м. Близка до квадрат е форма на агората в Никополис ад Иструм. Ареата е с размери 40.90×42 м, а общата

застроена част - 130.50 x 79.60 м. За разлика от колония Ескус и Филипопол площта на комплекса е 1/21 част от големината на полиса, разположен на 21.55 ха. Предвид ревизираната концепция за площад с размери от 26 x 65 м в Сердика може условно да бъде доближена ареата до квадратна форма.

Проучените площадни комплекси са позиционирани в зависимост от главните посоки. В Ескус и Филипопол площадът е ориентиран с дългата страна в посока север – юг, а в Никополис ад Иструм – изток – запад. Връзка между начина на разполагане на площада и на инсулите спрямо типа град не може да се направи, поради факта, че в Ескус и Пауталия кварталите са в позиция север – юг, което ги отличава от останалите полиси и колония Деултум.

Изследваните площади притежават многообразни особености на вътрешната организация и облик. Всеки от тях се състои от араеа и околно пространство, с материални структури. В Ескус форумният комплекс е зает приоритетно от сгради с религиозен характер. На северната страна са храмовете на Капитолийската Троица, зад които е гражданската базилика, а в югоизточната част се намира храмът на Фортуна. Наложената пространствена организация се дължи на статута на Ескус като колония.

При полисите планирането е продиктувано от наследени местни традиции и определени от централната власт композиционни акценти. В западнопонтийските градове данните за сгради в района на агората се свеждат до Одесос, където са издигнати терми и храм в резултат от римската урбанизация, като елинистическият облик се запазва. Друга е пространствената организация в полисите от вътрешността на провинциите. Агората на Никополис ад Иструм се състои от две концептуално свързани части, с различно предназначение и особености. Източната включва разположени на изток и юг от ареата магазинни, а на север стоа, преустроена в базилика. Западната е представителна и сред локализираните сгради са пропилеи, одеон и булевтерион, вероятно преустроен като храм на императорския култ. Две обособени части на агората са характерни и за Филипопол, където северната е заета със стопански и административни сгради, а останалата част – с магазинни помещения. На северната страна на ареата се предполага присъствие на храм, което доближава композиционното планиране на агората до това на Никополис ад Иструм и Марцианопол. Централната зона на последния полис е представена върху монетно изображение, където освен храм с алтар пред него пространството е заето с магазини и други помещения. Изследването на двата най-големи полиса очертава агора с приоритетно стопанска и обществено-административна роля, каквато е позната и в останалите представени градове с гръцка уредба. Към тях следва да се

доближава агората на Августа Траяна, за която може да се съди по епиграфски текст, споменаващ за 66-колонен портик и двуколонна стоа с 35 колони, която се намира до Севериановия гимназион. Разположението на стоа на агората напомня за раннен строителен етап на Никополис ад Иструм и за елинистическите градове, където присъства. Недостатъчно е проучена агората на Сердика, но сградите на булевтериона и магазините не са под съмнение. Археологическите изследвания на полисите предлагат разнообразие на подтипове в рамките на агората, при които са включени сгради и съоръжения в резултат на римската урбанизация. В Никополис ад Иструм е базиликата и одеона; в Пауталия е базилката, в Сердика – портата-арка; в Одесос, Пауталия, Августа Траяна и Сердика – термите. В Марцианопол има нумизматични данни за две арки и храм изграден върху висок подиум.

Освен споменатите площадни комплекси в Августа Траяна и Деултум частично са изследвани малка елипсовидна агора и площадно разширение. Общото между тях е разположението при главна улица с колонада в близост до крепостната стена и издигнатите терми. Част от агората на полиса е заета с аудиториум, а изследователите допускат и мацелум.

II. 3.3. Архитектурна декорация

Независимо от гръцкия или италиейски модел по начина на оформяне площадният комплекс представлява неповторима пространствена среда, в която важно място заемат ордерната система, статуарната и друга декорация. Всяка от дорийската, йонийската и коринтската ордерна система е съставена от подножие, колона и епистил. Между тези части съществува порядък от връзки, който се отличава с художествена вариантност. Подножието е свързано с различните типове сгради, тротоарните платна и околното пространство при ареата, върху основата на които е разположена колонадата. Използваните колони са снабдени предимно с атическо-йонийски тип бази, от които са прилагани три вида, с изключение на портиците на агората в Никополис ад Иструм, където базите са със сърцевидна форма. Ползването на определена ордерна система е в зависимост от фактори като време, място, влияния и др. В предримския период приложението на агората във Филипопол ордер е дорийски. Промяната му с празничния коринтски се налага поради навлизането на нови тенденции в архитектурата и ролята на полиса в провинцията. Единствено в този стил са портиците на ареата на форумата в Ескус и храмовете на Капитолия, което се дължи основно на статута на колонията. С колонада от всички страни както във Филипопол е ареата в Никополис ад Иструм, където е приложен налагащият се след дорийския ордер по-изящния и по-лек йонийски. На площада във Филипопол и

Марцианопол се наблюдава рядко срещано решение в архитектурата, при което портиците са отворени към ареата с аркади. Особеност на агората в Никополис ад Иструм и Филипопол е появата на втори ордер, който цели да разчупи архитектурното еднотипие. В първия полис той е коринтски, а във втория – римо-йонийски. Освен при портиците, ордерът е приложен при входното пространство към ареата. Във Филипопол достъпът от запад, изток и юг е посредством пропилии с четириколонни портици в йонийски ордер. В Никополис ад Иструм е чрез стоа от север, пропилии в коринтски ордер от запад, вход фланкиран с колони от юг и с постаменти от изток. В Ескус достъпът при Южния портик е осъществяван чрез фланкиране с две външни колони. В Сердика ролята на вход изпълнява порта-арка. Във връзка с площадния комплекс са няколко оформени с колонади улици, които внасят допълнителна представителност. В останалите случаи улиците с колонади са индикатор за предполагаемо присъствие на площад. В Деултум с колонада е декуманус максимус, в Ескус – декуманус, в Августа Траяна – кардо максимус и вероятно декуманус максимус, в Сердика – декуманус И, във Филипопол – декуманус максимус (с римо-коринтски ордер) и в Пауталия – декуманус I (с йонийски ордер).

Горната част от колоните е заета с дорийски, йонийски или коринтски капители, отличаващи се с видово многообразие. При дорийските най-опростеният вид е използван в ранното строителство на агората във Филипопол и на форума в Ескус. Известен е от класическия и елинистическия период на Гърция. Другите два се срещат при термите в Одесос, малката агора в Августа Траяна, агората на Филипопол и южния вход на агората в Никополис ад Иструм. По-голямо е разнообразието на йонийски капители при портиците във Филипопол, агората в Никополис ад Иструм и малката агора в Августа Траяна. Най-широко е разпространението на коринтски капители, използвани на малката агора в Августа Траяна, термите в Одесос, агората във Филипопол и храма на Фортуна в Ескус. Образците в Никополис ад Иструм се отличават с изключителна прецизност на изработката, която е дело на Ефеско-пергамската школа или са нейни копия.

Разпространение в площадните комплекси имат фигуралните колонни капители. На агората във Филипопол и Сердика, и храма на Фортуна в Ескус са с фигура на орел, а при пропилиите в Никополис ад Иструм – и с човешки лица. В посочените градове и при термите на Одесос се срещат и с растителни мотиви. Към коринтските капители се отнасят част от пиластрите и антовете, които са с най-богата декоративна схема. Използвани са на малката агора в Августа Траяна, на агората в Марцианопол и Филипопол, и при булевтериона в Никополис ад

Иструм. При оформянето на капителите са прилагани предимно афродизийския и ефеско-пергамския модел.

Последната част на ордера е заета от епистил, съставен от фриз-архитрави и корнизи. В Ескус от храма на Юнона, храма на Минерва, колонадите между тях и храма на Юпитер са познати фриз-архитрави с гирляндна украса с бичи глави, която има паралели с агората в Ефес, Пергамон и Милет (Турция), а от храма Юпитер и храма на Фортуна са с Ероси – с паралели от агората в Сиде (Турция). Освен този тип декорация при пропилеите в Никополис ад Иструм, агората в Сердика и базиликата в Ескус има фриз-архитрави изпълнени с растителни мотиви, които носят стилови особености от Афродизия, Сиде, Ефес, Пергам (Турция), Баалбек (Ливан), Палмира (Сирия), Лептис Магна (Либия). В комплекса на Фортуна в Ескус, съкровищницата във Филипопол и термоперипатоса в Никополис ад Иструм се срещат фризиви полета с надписи. Най-горната част на епистила е заета от корнизи. Дорийските са от ранния период на агората във Филипопол. Йонийските са познати от храма на Юпитер и храма на Фортуна в Ескус, агората и термоперипатоса в Никополис ад Иструм и агората в Сердика, и се доближават до образци от Ефес, Милет, Сиде (Турция) и Рим. На агората в Сердика и Филипопол, храма на Юнона в Ескус, където имат сходства от Рим и при пропилеите в Никополис ад Иструм масово разпространение имат коринтските корнизи.

Извън ордера архитектурната декорация е използвана върху тавански касети, фронтони и тимпанни полета. Техни образци са има от храма на Юпитер и на Фортуна в Ескус и от пропилеите и термоперипатоса в Никополис ад Иструм. С богата архитектурна и статуарна украса е интериорът на базиликата в Ескус, термите в Одесос и булевтерионът в Никополис ад Иструм, и ареата в полисите и колонията.

Развитието на архитектурната декорация преминава през няколко етапа. Първият се отнася до предтрайновия период и е свързан с Филипопол, където портиците на агората са в дорийски ред. В началото на II век, предвид изграждането на площадни комплекси, ордерната система отбелязва значително развитие и бележи нов етап. В Никополис ад Иструм портиците са в по-изящния йонийски ред, а в Ескус храмовете на Капитолия са оформени в празничния коринтски. В случая използването на различни ордери се дължи предимно на типа град. За да се олекоти коринтския ред корнизите при храма на Юпитер са изпълнени в по-мекия йонийски ред. Общото между форума и агората е растителната украса при фриз-архитравите на портиците на Никополис ад Иструм и базиликата в Ескус. За разлика от нея, храмовете на Капитолия в колонията са с гирляндна украса. Със средата на II век се свързва третият етап. При него са изградени в коринтски и йонийски ордер пропилеите на Никополис ад

Иструм и са декорирани тавански касети, каквито са познати от предишния период в Ескус. В полиса и Сердика се появяват образци на фигурални коринтски колонни капители. Края на II и началото на III век архитектурната декорация се отличава със значително многообразие и бележи нов етап. Пищният коринтски ордер продължава да навлиза все по-масово, като е ползван в Никополис ад Иструм, при комплекса на Фортуна в Ескус, в Сердика и портиците на агората във Филипопол. От този етап са: римо-дорийските капители от малката агора в Августа Траяна; термите в Одесос; агората във Филипопол и южния вход на Никополис ад Иструм, и римо-коринтските: от Филипопол; термите в Одесос; малката агора в Августа Траяна и храма на Фортуна в Ескус. Във всеки от градовете търпят вариации фигуралните коринтски капители. На храма на Фортуна, югоизточния портик в Ескус, съкровищницата във Филипопол и термоперипатоса в Никополис ад Иструм фриз-архитравът е с надписно поле. Развитие имат и таванските касетираны плочи. Въпреки широкото използване на коринтския ордер, продължава разпространението на йонийски корнизи. Последният етап се отнася до втората половина на III век, когато започват интензивни варварски нашествия. Те водят до дейности предимно със строително-ремонтен характер и до залеза на украсата. Активиране се наблюдава във Филипопол, където е издигната аркада в римо-коринтски ред.

Развитието на архитектурната декорация е белязано от времето, в което са изпълнявани отделните елементи, типа площаден комплекс и мястото на прилагането им, като основно влияние имат декорационните модели на малоазийските и гръцките градове.

II. 3.4.Класификация

Събраният и анализиран материал позволява съставянето класификационни модели свързани с площадния комплекс, които предвид дисертационната тема са сведени до: • по време на планиране, • по тип площаден комплекс и • по функции. Представянето им **по време на планиране** засяга няколко периода. Предримският се отнася до западнопонтийските полиси Дионисопол, Одесос, Месамбрия и Аполония, където няма достатъчно данни за Хиподамова система и до изграденият върху нея Филипопол. Предтраяновият период е свързан с римската експанзия през I век, откогато е регистрирана обитаемост в централната част на Ескус, Никополис ад Иструм, Сердика и Пауталия, и е изграден форумът на колония Деултум. Траяновият период засяга времето след Дакийските войни, когато в основаните полиси Пауталия, Никополис ад Иструм, Марцианопол, Сердика, Августа Траяна и в колония Ескус е оформен площаден комплекс. Последният период на площадно планиране

е свързан с изграждането в Деултум и Августа Траяна на по-малки разширения, които имат спомагателен характер спрямо централната част.

Вторият модел е **по тип площаден комплекс** и се отнася до гръцката агора и италиятския форум. Гръцкият тип е по-старата и утвърдена форма, характерна за западнопонтийските полиси, от които са проучени локални участъци. Отнася се до изследваните въз основа на археологически, епиграфски и нумизматични материали Никополис ад Иструм, Марцианопол, Пауталия, Филипопол, Августа Траяна и най-вероятно Сердика. При някои от агорите може да бъде направено групиране на основание близки площадни части, сгради или сградни комплекси. Предвид строителството през римския период, в централната част на повечето от полисите има сгради, които носят особеностите на римския урбанизъм, като терми, базилика, одеон, мацелум, арка, вероятно храм на императорския култ и др. Италийският тип се отнася до форума на Деултум и Ескус. В първата колония площадът е локализиран въз основа на аерофотоснимка и геофизично изследване, а във втората е проучен по археологически път. При двата основни типа централни комплекси има вторични площади, които се намират при входни за града улици и са предназначени да изпълняват спомагателни дейности.

Третият модел е изграден **съобразно функциите** на вътрешната площадна организация, които могат да бъдат сведени до няколко. Обществено-административната се осъществява чрез типове сгради, сред които булевтериона архива, базиликата и др. В площадните комплекси на колония Ескус и полисите Филипопол, Никополис ад Иструм, Сердика, Марцианопол има помещения и сгради, някои от които вероятно са предназначени за управленски, контролни или надзорни дейности. Религиозна функция е резултат от присъствието на култови сгради, храмови комплекси, статуи и съоръжения. Приоритетна е за форума на колония Ескус, където има три храма и храмов комплекс. В полисите е със съпътстващ характер, като в Одесос, Аполония, Месамбрия, Филипопол, Сердика, Никополис ад Иструм има или се допуска храм, а в последния полис е издигната сграда на религиозна колегия. При повечето от ареите са засвидетелствани следи от алтари. Стопанската функция се изпълнява чрез няколко типа сгради: стоа в Августа Траяна и ранния Никополис ад Иструм; базилика в Пауталия, Никополис ад Иструм, вероятно Марцианопол и Сердика; съкровищница и архив във Филипопол; магазинни помещения във всеки от полисите; мацелум в Августа Траяна; терми в Одесос, Сердика, Пауталия, малката агора в Августа Траяна, площадното разширение в Деултум и др. От посочените сгради на форума в колония Ескус е разположена единствено базиликата. В централната градска част най-слабо изразена е културно-развлекателната функция. На

агората в полисите тя е осъществявана в сгради, сред които одеон в Никополис ад Иструм, аудиториум – Августа Траяна, терми, предполагаема библиотека в Никополис ад Иструм и Филипопол и др. Наличната информация свидетелства, че за разлика от тях на форума в колония Ескус липсват сгради с подобно предназначение. Място за отдых и развлечения е ареата на всеки от градовете, независимо от особеностите му.

III. ФУНКЦИОНАЛНИ АСПЕКТИ НА ЦЕНТРАЛНИЯ ГРАДСКИ ПЛОЩАД В ДОЛНА МИЗИЯ И ТРАКИЯ

Наложената пространствена организация на форума и агората способства за протичането на разнородни процеси и функционирането на градовете като единен механизъм.

III. 1. ЦЕНТРАЛНИЯТ ГРАДСКИ ПЛОЩАД И ДЪРЖАВНАТА ВЛАСТ

Взаимодействието с държавната власт се осъществява чрез средоточените в централната част важни сгради, конструкции, статуарни изображения и свързаните с тях регулаторни механизми. Висша форма на това отношение е почитането на императорския култ, което е характерно за гръцкия и италиятския тип град. Издигнатите материални структури се отнасят първоначално до планирането на площадния комплекс, но по-късно са резултат от инициативата на градовете. Позицията към императора и семейството му е най-изявена в колония Ескус, чрез храмовете на Капитолия, както в Улпия Траяна (Германия), Сбейтла (Тунис) и Бело Клавдия (Испания). С култа е свързан храм в Одесос, а в Никополис ад Иструм с подобно предназначение вероятно е булевтерионът в неговата последна строителна фаза, който има аналогия с храма на императорския култ в Нарона (Хърватия). В Сердика на една от входните улици към ареата е издигната порта-арка, която символизира триумфа на централната власт. Монетни изображения предполагат изграждането ѝ в Марцианопол. Епиграфски текст споменава за августеум в Августа Траяна, но мястото не е локализирано. Типът сграда е познат от площада на Александрия (Египет), Афродизия и Ефес (Турция). Индикации за демонстрирано отношение към императора и семейството му са многобройните посветителни надписи в Одесос, Месамбрия, Ескус, Никополис ад Иструм, Пауталия, Филипопол, Сердика, Августа Траяна, поставяни върху сгради, портици, пропилеи и бази за статуарна украса. Сред широко популярните императорски имена са тези на Хадриан, Антонин Пий, Марк Аврелий, Комод, Александър Север, Септимий Север, което се дължи предимно на активна строителна дейност, императорски посещения и други преки отношения. В процеса на утвърждаване на местната власт се изгражда връзка между градовете и сената. От една страна, с решение на последния е дадена титлата неокор на Филипопол и вероятно Августа Траяна, а от друга се прибягва до заличаване на

недостойните императори от колективната памет. Сведения за дамяване има приложено спрямо Комод във Филипопол, Никополис ад Иструм и Ескус, на Гета във Филипопол и на Александър Север в Августа Траяна и Никополис ад Иструм. Особено отношение към висши длъжностни лица е патронатът, сведения за който има от колониите Ескус и Деултум. Надписите и скулптурните произведения присъстват осезателно до средата на III век, след което централната и провинциалната власт се превръщат в символ на невъзможност да се справят с кризата, обхванала империята. Демонстрираното отношение към императорската власт е предназначено да моделира възприятия и създаде поведенчески модели.

III. 2. ЦЕНТРАЛНИЯТ ГРАДСКИ ПЛОЩАД И МЕСТНОТО САМОУПРАВЛЕНИЕ

Площадният комплекс има важна роля в утвърждаването на местната власт, което налага изграждането на материални структури, предназначени за извършването на съответни дейности. Основното административно средище, свързано с управлението, е сградата на градския съвет, която има различно наименование в зависимост от типа град. Булевтерионът е проучен в Сердика, Никополис ад Иструм и Филипопол, където има първостепенно място до ареата, както в Моргантина (Италия), Атина (Гърция), Асос, Афродизия (Турция) др. Всяка от сградите има аналогии в някои от гръцките и малоазийските градове, като при последните полиси е възможна полифункционалност. В колония Ескус курията вероятно е извън форума и заема граничеща с него позиция. Връзка с местната власт има базиликата, която освен стопанско средище изпълнява ролята на съдопроизводствен център за заседания на трибунала. Проучвана е в Ескус и Никополис ад Иструм, а по епиграфски път се споменава в Пауталия. В колонията тя е от най-импозантните в сравнение с типа сради от много европейски и африкански градове. Сред обслужващите администрацията и фиска сгради е табулариумът, който е изследван единствено на агората във Филипопол, макар някои да считат, че става дума за базилика или библиотека. Помещения предназначени за архив следва да има във всички градски центрове, както в Сармизегетуса (Румъния), Бело Клавдия (Испания) и др. Дейността на местното самоуправление не е локализирана само в посочените няколко типа сгради. Помещения с неизяснени функции са известни от форума в Ескус и агората в Никополис ад Иструм и Марцианопол. Предвид важноста на централната градска част предназначението им следва да е обвързано с регистрите, търговията, данъците, жителството, личните и наследствените права, строителството, охраната, контрола по мерките и теглилките и др. Извършваните дейности са под надзора на градския съвет и са от правомощията основно на изпълнителната власт.

III. 3. ЦЕНТРАЛНИЯТ ГРАДСКИ ПЛОЩАД И РЕЛИГИОЗНО-КУЛТОВИЯТ ЖИВОТ

Независимо от типа площаден комплекс, в обсега му е извършвана религиозна дейност, свързана предимно с гръко-римския пантеон. Илюстрирана е както от епиграфските материали, даващи информация за длъжности и организации, така и от култовите постройките, алтари и статуарни изображения. Религиозната дейност има първостепенна роля в Ескус, където доминират храмовете на Капитолийската Троица и комплексът на Фортуна. Няколко храма на площада са известни от колиниите Коринт (Гърция), Лептис Магна (Либия) и др. За разлика от форума в колонията на агората в полисите тя е значително по-ограничена. Култова постройка на Тюхе е известна от ареата в Марцианопол. Най-вероятно с храм е площадът във Филипопол и Никополис ад Иструм, а в Сердика и Пауталия е възможно присъствието му. Предполагемата агора в Одесос е свързана с храм на Асклепий и Хигия, Аполония – с Аполон, Месамбия – със Зевс и Аполон, Дионисопол – с Кибела. За допълнителни религиозни церемонии на ареата са изградени алтарни конструкции, сведения за които има от Ескус, Филипопол, Сердика, Никополис ад Иструм и Марцианопол. Храм с алтар пред него аналогично на Марцианопол има в Помпей (Италия), Лугдунум Конвенарум (Франция) и Клуния (Испания). Обичайна практика е освен храмове и жертвеници да бъдат издигани статуи на божества. От термите в Одесос са известни статуи на Нике, Херакъл и Хермес, от ареата на Марцианопол – на Тюхе, от базиликата в Ескус – на Аполон и от храма на Минерва – на богинята и др. Богатата религиозна дейност е обвързана с култови ритуали, жертвоприношения, процесии, празненства, състезания и др. прояви. Част от нея има организационно-административен характер, при което многобройните колегии притежават специални помещения. Подобни са познати от агората в Никополис ад Иструм и форума в Ескус. Изграждането на материални структури и организирането на прояви, свързани с определен култ, е присъщо за градската управа, религиозни, социални, занаятчийски и други организации, отделни лица и др.

III. 4. ЦЕНТРАЛНИЯТ ГРАДСКИ ПЛОЩАД И ИКОНОМИКАТА

При планирането на градския площад са включени типове сгради, предназначени да способстват за развитието на икономиката. Сред тях са базиликата, стоата, съкровищницата, мацелумът, магазините, архивът и др., които в зависимост от типа град имат различно присъствие и местоположение. Единствената сграда, която е свързана със стопанството в колония Ескус е базиликата, аналогично на форума в Конимбрига (Португалия). В полисите данни за нея има от Пауталия и Никополис ад Иструм, където е изградена върху по-ранна стоа. За базилика споменават някои изследователи на агората във Филипопол, но напоследък се счита, че сградата има друго предназначение. Първообразът на базиликата е

гръцката стоа, сведения за която има от Августа Траяна. Независимо към кой от двата типа принадлежи сградата е основно средище на стопанския живот, определено за извършването на по-крупни търговски сделки, и като такава присъства почти във всички градски центрове. Съставна част от централния комплекс на полисите са магазините. В Никополис ад Иструм, Марцианопол и Филипопол те са верижно разположени на две или на три страни на площада. За разлика от посоченото позициониране в Сердика са в една сграда, която притежава вътрешно дворно пространство. В Одесос и Никополис ад Иструм търговски помещения съдържат термите, одеона и термоперипатоса. В Пауталия и Августа Траяна магазини има при портиците, на важни за градовете улици, но и в двата случая връзката с площада не е напълно изяснена. Различните начини на позициониране и големия брой помещения са свидетелство за ролята им в развитието на полисите. В останалите провинциални градове се среща огромно многообразие при планирането и разполагането на магазини в района на площадния комплекс. Търговска сграда, която масово навлиза в италиятски тип градове, е свързаният с малката агора в Августа Траяна мацелум. Основателно е очакването му и в района на форума в Ескус. Интензивната стопанска дейност, както и фискалната система са условие за активна парична циркулация и напредък на банковото дело. Единствената проучвана съкровищница е в метрополията на Тракия Филипопол. Предвид големината на Марцианопол и открита значителна монетна находка е възможно присъствието на сградата в полиса. Във всеки от градовете е създадена местна и държавна каса, предназначени да обслужват градската управа, колегии, организации и частни лица. Спомагателна стопанска роля има табулариумът, в който се съхраняват извлечения от текстове свързани с административната, правната и фискалната система, с търговски сделки и с други операции. Многобройните епиграфски материали съдържат сведения за дължности отнесени пряко или косвено към стопанството и са индикатор за съответстващи материални структури. Интензивното присъствие на различни типове сгради оформя облика на площада и доказва важността на икономиката за развитието на градовете.

III. 5. ЦЕНТРАЛНИЯТ ГРАДСКИ ПЛОЩАД, КУЛТУРАТА И РАЗВЛЕЧЕНИЯТА

Потребността от нова култура и развлечения довежда до изграждането на сградни комплекси, типове сгради и статуарна украса. Част от тези, които присъстват в района на площадния комплекс, са одеонът, аудиториумът, библиотеката, гимназионът, термите. Най-изявеното средище, предназначено за литературни, музикални и философски изяви, е одеонът. Познат е от Никополис ад Иструм, а вероятно за такава дейност е използвана сградата на булевтериона и във

Филипопол. Със забавно-развлекателен характер е изграденият на малката елипсовидна агора в Августа Траяна аудиториум, който се различава съществено по конструкцията и зрителски капацитет от театъра, амфитеатъра и одеона. Посредством монтирани временни съоръжения, той е използван периодично за зрелища и борби. Обикновено културно-развлекателните прояви са предшествани от поставянето на обяви на определени места, включително площада. Особен вид културно средище е ареата, независимо от типа градски център. На нея стават импровизирани актьорски представления и религиозни процесии, които са своеобразни театрални постановки. В Никополис ад Иструм и Филипопол се допуска съществуването на библиотека. Възможно е да я има в метрополията, но едва ли е на агората, предвид приоритетните ѝ стопански функции. За развлечения, спорт, интелектуални и други занимания е предопределен гимназионът и палестрата. Първата сграда присъства в комплекс със стоа в Августа Траяна, а втората – с терми. Бани – гимназиони са познати от Ефес и Милет (Турция). В Пауталия и Одесос термите освен с основната си дейност са свързани със спорт и развлечения. В Одесос при проучването им се споменават две палестри, просторен двор за разходки и разговори, ниши за статуарна украса. Независимо от типа сгради, протичащите забавно-развлекателни процеси имат адаптиращ характер към различни културни влияния и ценностни системи, и способстват за консолидацията на обществото.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В резултат на урбанизационната политика на Рим в създадените провинции Долна Мизия и Тракия се появяват нови градове и се развиват заварените. Един от основните им акценти е централната градска част, която има отличителна пространствена организация. За изясняването на материалните структури в нея от значение са гръцкият и италиятският тип градски център. Върху планово-композиционното изграждане на агората и форума влияние оказва развитието и принципното устройство на площадния комплекс в останалите провинции.

Представените форуми на колонии Деултум и Ескус, агори на Никополис ад Иструм, Марцианопол, Пауталия, Сердика, Филипопол, Августа Траяна и две площадни разширения със спомагателна роля в Августа Траяна и Деултум са свидетелство за планово-композиционно многообразие, в рамките на което има общи и локални особености и влияния. Въз основа на проучената пространствена среда се очертават класификационни модели.

Особеностите на изградената и оформена централна част, и типа градски център намират отражение върху функционирането на площадния комплекс. Трите страни са взаимно свързани и превръщат площада в

единен механизъм с първостепенно значение за развитието на материалната и духовната култура на градовете в Долна Мизия и Тракия.

Представената пространствена организация и функционални аспекти на централния градски площад са основно зависими от степента на археологическо проучване, както и от епиграфските и нумизматични данни. В този смисъл темата търпи допълване, а при необходимост и корекции на някои от изказаните становища.

АВТОСПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Темата „**Пространство и функционални аспекти на централния градски площад в Долна Мизия и Тракия в границите на Съвременна България I-III век**” сама по себе си е акцент в науката, върху който може да се извършват надграждащи многопосочни изследвания.

1) Излизайки от едностранните рамки, използвани от различните учени за дефиниране на урбанизацията, тя е представена в два аспекта, които се отнасят до централната градска част: •статичен и •динамичен (т. е. от позицията на място и време). Свързаната с площадния комплекс урбанизация е разгледана като процес, в който си взаимодействат физически субекти (архитектура, градоустройство и пространствено развитие) и обществена дейност (политическа, управленска, икономическа, религиозна, културна и др.). Етапите и особеностите на урбанизацията са изяснени от позицията на нейното зараждане, развитие и упадък, което позволява да се коригират пропуските в проучванията или тяхното едностранно представяне.

2) С оглед целта и задачите на дисертационния труд се разграничават три типа градски центрове: •заварени; •новоосновани с гръцка уредба и •новоосновани с латинска уредба, които са изградени по гръцки или латински образец и се отнасят до западнопонтийските колонии, полисите от вътрешността, и муниципите и колониите. Проследена е връзката между •типовете градски центрове, •свързаните с тях длъжности и •издигнатите в централната градска част сгради и комплекси.

3) Изяснено е възникването, развитието и принципното устройство на гръцката агора и римския форум, типовото и подтиповото им разнообразие, което е представено чрез площадните комплекси на повече от 140 градове от римските провинции. Посочена е връзката между споменатите градове и тези от Долна Мизия и Тракия, която се отнася до •формата на площада, •планово-композиционното му изграждане или •особеностите на използваните типове сгради.

4) Чрез въведен алгоритъм, подробно и многоаспектно са анализирани форумите на колониите Деултум и Ескус, агорите на Никополис ад Иструм, Марцианопол, Пауталия, Сердика, Филипопол, Августа Траяна и две площадни разширения със спомагателна роля в Августа Траяна и Деултум, което дава основание за важни изводи и заключения:

- Установени са редица специфики, отличаващи форума на колония Ескус от множество други западноевропейски и африкански

римски колонии (заемана 1/9 част от общата площ, рядка форма на позициониране, планиране и оформяне на сгради и комплекси)

- При оформянето на агората на Никополис ад Иструм се допуска използването на елементи от типов план, свидетелстващ за италијанско влияние.

- Въпреки отсъствието на археологически проучвания, въз основа на монетно изображение и епиграфски данни, за пръв път е направен опит за реконструкция облика на агората на Марцианопол. Посочени са сходства с градове от Долна Мизия, Тракия и други римски провинции.

- Отхвърля се популярната теза за съществуването в Сердика на т. нар. „проходен форум”. Централният площаден комплекс на града се определя като агора, като в границите ѝ има сгради с италијанско влияние.

- Посочени са допълнителни аргументи за отнасяне на агората на Пауталия към вариант 2 от формулираните от Л. Слокоска варианти.

- Централният площад на Филипопол без съмнение се отъждествява в композиционно отношение със затворена елинистическа агора, независимо от строителните изменения.

- Въз основа на епиграфски текст и данни от археологически проучвания е внесена яснота относно агорите на Августа Траяна, като част от устройството на централния градски площад има белезите на малоазийските и гръцките политики, а на малката агора има римски тип сгради.

- Форумът и площадното разширение на Деултум са представени посредством аерофотоснимка, геофизически данни и археологическо изследване. Спомагателното площадно разширение се разглежда като градоустройствено решение, присъщо на някои полиси и колонии.

5) Направена е обща характеристика и са изяснени регионалните специфики на централния градски площад в Долна Мизия и Тракия, със следните акценти: •етапи в оформянето; •местоположение и пространствена организация; •архитектурна декорация:

- Обособени са 5 етапа в изграждането и оформянето на централния градски площад: •предримски; •предтраянов; •Траян – Антонин Пий; •Марк Аврелий – Комод; •династия на Северите и •втората половина на III век.

- Местоположението и пространствената организация на площадния комплекс са проследени в зависимост от: •времето и начина на застрояване; •астрономическите посоки; •двете главни улици; •оформянето на главните и второстепенни улици; •съотношението с общата площ; •позиционирането спрямо главните посоки; •особеностите на вътрешната организация.

- Разкрити са белезите на архитектурната декорация, която се отнася до •ордерната система, •статуарната и •друга украса, както и етапите в развитието ѝ.

6) Предложени са три класификационни модела, свързани с представянето на площадния комплекс: •по време на планиране; •по тип площад и •по функции.

7) За пръв път в научната книжнина са разгледани функционалните аспекти на централния площад, които са резултат от пространствена организация. При всеки от тях са представени: •сгради и сградни комплекси; •анalogии със същия тип материални структури в други провинциални градове; •дейности, свързани с тях.

- Проучена е връзката на централния площад с държавната власт посредством сгради, сред които храмове и храмови комплекси, августеум, храм на императорския култ, порта-арка, статуарни произведения, надписи, и обвързаните с тях ритуали, процесии, празненства и др.

- Проследена е взаимовръзката между площаден комплекс и местно самоуправление, която се изразява в дейности отнесени към булевартериона, курията, табулария, базиликата, както и помещения с неизяснени функции.

- Изяснени са религиозните и култовите дейности, извършвани на арката на форумите и агорите, в храмове, храмови комплекси и специализирани помещения.

- Представено е развитието на икономиката посредством следните сгради: стоа, базилика, табуларии, съкровищница, магазини, мацелум, терми и процесите и дейностите, извършвани от длъжностни лица.

- Осветлено е навлизането на нова материална и духовна култура чрез изграждането на сгради като одеон, аудиториум, гимназион, палестри, терми, статуарна украса.

ПУБЛИКАЦИИ ПО ДИСЕРТАЦИОННАТА ТЕМА

- 1) Типове градски центрове в Долна Мизия и Тракия I-III век . – Минало, 2009, 2, 16-29.
- 2) Централният градски площад в Долна Мизия и Тракия I-III век – обща характеристика и регионални специфики. – Минало, 2011, 2, 4-20.

ЕМИЛИЯ ЦЕНОВА

**ПРОСТРАНСТВО И ФУНКЦИОНАЛНИ АСПЕКТИ НА
ЦЕНТРАЛНИЯ ГРАДСКИ ПЛОЩАД В ДОЛНА МИЗИЯ
И ТРАКИЯ В ГРАНИЦИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ (I - III ВЕК)**

Научен ръководител: доц. д-р Сергей Торбатов